

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૭૭૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતનો ઇતિહાસ

વિષય મધ્યકાલ : ભરૂચ -
૧૨૬૩

ગુજરાતનો ઇતિહાસ.

(સાદી રમુજ વાર્તાઓ.)

ગુજરાતના નકશા તથા થોડાં ચિત્રો સહિત.

રચીને પ્રસિદ્ધ દરનાર.

બારોટ અને શાહ.

રાજકોટ.

અમદાવાદ

યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યો.

(આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે
સરકારમાં નોંધાવી રજીસ્ટર કરાવી સર્વ હક
સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

ઈ. સ. ૧૯૦૩ જુન. સંવત ૧૯૫૯.

કિંમત ૦-૨-૦

વિદ્યાપ્રભુમદાર શહેનશાહ એડવર્ડ ૭ મા.

અનુપદાવાદ

ઑપીરાઈટ-સંગ

૭૭૫

હિંદના મહારાજા વિરાજ.

પ્રસ્તાવના.

૧ ગુજરાતી નવા ચોથા ધોરણમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ સાદી રમુજ વાર્તાઓથી શિખવવાનું ઠરાવ્યું છે, એ ઠીક થયું છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને કેટલીક નકામી હકીકત યાદ રાખવાનો બોલને ઓછો થશે, રમુજ સાદી વાતો દ્વારા સ્વદેશના ઇતિહાસનું અપ જ્ઞેયું જ્ઞાન મળશે, અને રસિક વાતોથી બાળકો ઇતિહાસ શીખવાને વધારે ઉત્ક્રાંતિ બનશે.

૨ ગુજરાતના ઇતિહાસની નાની નાની આવી રમુજ વાતોઓ આજના સમય સુધીની આ નાનકડા પુસ્તકમાં લખવામાં આવી છે. ઈંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ઐતિહાસિક વાંચનમાળાઓની પદ્ધતિ ઉપર નજર રાખીને તથા નીતિની છાપ બાળકોના મગજ ઉપર સચોટ પડે એવી રીતે વાર્તાઓ લખવામાં પૂરતી કાળજી રાખી છે. વહેમી હકીકતોથી વહેમને ઉત્તેજન મળે, તેટલા માટે કોઈ કોઈ રમુજ પણ વહેમી વાતો છોડી દેવી પડી છે. એકાદ બે જગાએ પૌરાણિક વાતો (કે જેવી બીજા દેશના ઇતિહાસોમાં પણ લખાયેલી જણાય છે) સંબંધી સહેજ સાજા હસારો કરેલ છે, પણ તેથી વહેમને ઉત્તેજન ન મળે એવી કાળજી રાખી છે.

૩ વાર્તામાં વગર જરૂરનું લંબાણ ન થઈ જાય, બાળકને કંટાળો ન આવે, અને ઉપયોગી રમુજ હકીકત રહી ન જાય, એવી સંભાળ રાખી વાતો લખી છે. રાસમાળા વગેરે ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાંથી શિક્ષકોને વિશેષ હકીકત કહેવાની મરજી હશે, તો આ માર્ગ દર્શક વાતોની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરતાં તેમને વધારે સરળતા થશે.

૪ સાદી, સળંગ, ને રમુજ વાતોમાં સાલો વધારે આપવાથી બાળક તથા શિક્ષકનું મન તે તરફ ખેંચાય છે તે રસભંગ થાય

છે, માટે આ ચોપડીમાં માત્ર કોઈ કોઈ અપ જોગી સાચી આપીને ખીણ રીતે વાર્તાઓનો સંબંધ જોડવાનો મત રજૂ છે.

૫ આપણા દેશમાં ચિત્રો તથા નકશાનાં સાધનો મેળવવાને વિલાયત જેવી સરળતા નથી, અને આશ્રય વગર ધણું ખર્ચ કરવું પરવડતું નથી, તેથી અમે સમુદ્ર બિંદુવત્ ચરિક્ષિત પ્રયાસ કરી આ નાનકડા પુસ્તકમાં ગુજરાતનો નકશો તથા ચોડાંક નમુના રૂપ ચિત્રો મૂક્યાં છે. જે કેળવણીના હિત ચિંતકો તરફથી ઉત્તેજન મળશે, તો હવે પછીની આવૃત્તિમાં વિશેષ ઉમેરો કરી ઉપયોગીપણામાં વૃદ્ધિ કરવા ધાર્યું છે.

૬ ખરી કેળવણીની વૃદ્ધિ થવા માટે અતિ ઓછા ભેનાર ગુજરાત શાળાપત્રના સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન તંત્રી રા. સા. માધવલાલભાઈએ ગુજરાત શાળાપત્રમાં, વખતો વખત ઇતિહાસ શિખવવા સંબંધી આપેલી સૂચનાઓનું મનન કરવા અમારા બાહ્યંધ શિક્ષકોને વિનંતિ કરીએ છીએ.

૭ કેળવણી ખાતાના જે હિત ચિંતકોએ પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકી, મૂળ પ્રત વાંચી સુધારો સુચવી ઉત્તમ અભિપ્રાય આપી આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરવાની સલાહ આપવા મહેરબાની કરી છે. તેમનો; ગુજરાતના ઐતિહાસિક અથવા લખનારાઓ જેમના અંશમાંથી કેટલીક મદદ મળી છે તેઓનો; તથા જે અધિકારી સાર્વજનિક આ ઇતિહાસ પ્રસંદ કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેમનો ધણો આભાર માનીએ છીએ.

રાજકોટ તા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ }
રાજ્યભિષેકનો માંગલિક દિવસ.

સિ. કર્તા
ખારાદ અને શાહ

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

(૧) જાદવોનો નાશ.

૧. તમે કદી ગુજરાતમાં મુસાફરી કરી છે ? તેનાં મોટાં મોટાં શહેરનાં નામ જાણો છો ? ગુજરાતની હાલની હદ તથા ખીણ કેટલીક હકીકત તમે ચોથી ચોપડીમાં શીખી ગયા છો. ગુજરાત દેશ, આગળ પણ આજના જેવો હતો, એમ તમે માનશો માં. તેની હદમાં તથા ઉદ્યોગ, રીતજાત, અને રાજ્યોમાં ફેરફાર થતો રહ્યો છે. હાલ આપણા ઉપર જે અંગ્રેજ સરકાર રાજ કરે છે, તેમનું રાજ્ય ગુજરાતમાં સ્થાપન થયાને ફક્ત ૮૫ વરસ થયાં છે. તેમાં પણ ઇંગ્લાંડના રાજ્યો તો હમણાં આળીશોક વરસથી જ એ રાજ્ય હાથમાં લીધું છે. કેમકે ત્યાર પહેલાં ઇંગ્લાંડથી આવેલી વેપારી લોકોની મંડળી (કંપની બહાદુર) રાજ ચલાવતી હતી x

“ શુભે સંવતે ઓગણી પંદરામાં,

વળી ખેસતે વર્ષ સારા સમામાં;

જહાં ગુર્જરી રાજધાની બિરાજે,

ફરું રાણીજીનું થયું રાજ આજે.”

અંગ્રેજોની પહેલાં દક્ષિણના મરેઠા લોકો, તે પહેલાં મુ-

“ અમદાવાદ નામે એક શહેર છે સાહેરે.

ફરું કંપની કેઈ રાજ્ય પ્રેમને ખાઈરે.”

સહમાન અને તેમની પહેલાં રજપૂત રાજાઓ આપણા દેશમાં રાજ કરતા હતા. તમને એ બધાની રમુજ વાતો થોડે થોડે જણાવવામાં આવશે,

૩ તમારામાંના કોઈ કાઠિયાવાડ વિષે હકીકત જાણોછો? ન જાણતા હોત, તો જુઓ આ ગુજરાતનો નકશો. જૂના વખતમાં તેને સૌરાષ્ટ્ર કહેતા હતા. અંગ્રેજ રાજના આશરે નીચે આવવાથી તથા રેલવે વગેરે થવાથી હમણાં એ ભાગમાં મુસાફરી કરવાનું સહેલું થયુંછે; નહિતો અગાઉના વારામાં એનો અંદરનો ભાગ ઝાડીથી તથા ઇશાન તરફનો ભાગ દરિયાથી ઢંકાયેલો હતો અને માત્ર કાંઠે કાંઠે શહેરો વસ્યાં હતાં.

૪ વાયવ્ય ખુણાપર દરિયા કાંઠે આવેલું દારકા જુઓ. એ હાલ વહોદરાના ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે; પણ આશરે ચાર હજાર વરસ ઉપર ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ રાજ્ય કરતા હતા. જેમને હિંદુઓ પરમેશ્વર તરીકે માને છે. ત્યાંથી કાંઠે કાંઠે નીચે ઉતરતાં પોરબંદર આવે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણનો મોટો ભક્ત સુદામો નામે પ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તે પરથી એને સુદામાપુરી પણ કહેછે. ત્યાંથી આગળ ચાલી સોમનાથ પાટણ જુઓ. એને પ્રભાસપાટણ પણ કહેછે. એમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત ધામ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના સગા બીજા જાદવો ત્યાં ધણીવાર જત્રાએ જતા.

૫ આ બધા દરિયાકાંઠાના ભાગમાં તમે ઉનાળાની ઋતુમાં ગયા હો, તો ગરમી ધણી ઓછી લાગે, ને દરિયાના હંડા પવનની લહેરોથી આનંદ આવે.

શ્રીકૃષ્ણના કુટુંબીઓ ચંદ્રવંશી યદુ રાજના વંશના હોવાથી તેઓ યાદવ કે જાદવ કહેવાયછે. તેમની સંખ્યા ધણી વધી પડ-

વાર્થા તથા તેમને દારનું બૂરું વ્વસન લાગવાથી તેઓ બહુ તોફાની બની ગયા હતા. દારકા નજીક ઘણા ઋષિઓના આશ્રમ હતા. એક વાર કેટલાક તોફાની જાદવોએ એક જાદવ કુમારને સ્ત્રીના જેવાં લૂગડાં પહેરાવી તેને પેટે ગોળ વાસણ બાંધી પેલા ઋષિઓ પાસે જઈ પૂછ્યું કે મહારાજ ! આ બાધને દીકરો અવતરશે કે દીકરી ? મોટા તપસ્વી ઋષિઓને આ મસ્કરીથી ઘણું માફું લાગ્યું, ને તેમણે શાપ દીધો. કે “ એ બાધ એક લોહનું મુશળ (સાંખેલું) જણશે, અને તે વડે તમારો બધાનો નાશ થશે. ”^૧

૬. એથી બધા જાદવો ગભરાયા, અને શાપ મટાડવા પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયા. પણ ત્યાં દાર પીને તોફાન કરવા લાગ્યા. અને જાન બૂલી માંહોમાંહે લડી કપાઈ મુઆ. એ જગ્યાને જાદવાસ્થળી કહેછે. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ પોતાના સગાં વહાલાંના શોકથી વેરાવળ અને પાટણની વચ્ચે દેહ છોડ્યો. એ જગ્યાને દેહોત્સર્ગ કહે છે.

જાદવાસ્થળીમાંથી બચેલા જાદવો, એ પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જતા રહ્યા, ને કેટલીક મુદતે તેમણે એ ભાગમાં જસલમેર વગેરે નાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

૭. કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના જાડેજ રજપૂતો પોતાને શ્રીકૃષ્ણના જાદવ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે.

[૨] જૂના વખતમાં ગુજરાત.

૧—જનક પછી આ દેશમાં જુદા જુદા વંશના રાજાઓએ રાજ કર્યું. ત્યાર પછી અઢી હજાર વરસ સુધી ગુજરાતમાં કોઈ સ્વદેશી રાજ થયો હોય, એવું જાણવામાં આવ્યું નથી.

૨. આપણે આજથી દોઢ હજાર વરસ પહેલાં જન્મ્યા હોત, તો આજ જે જોવામાં આવે છે, તેનાથી જુદું જોવામાં આવ્યું હોત.

૩. હાલ આપણે શહેરમાં રહેતા હોઈએ, તો ઘંટો કે પથરથી બાંધેલાં શોભાયમાન મકાનો અને તરેહવાર જાતની સુંદર ચીજોથી ભરેલી દુકાનો જોઈશું. જ્યાં આવવાના સુંદર તથા કઠણ રસ્તા બાંધેલા જોઈશું, તે થોડા કલાકમાં સેંકડો ગાઉ મુસાફરી કરનારી આગગાડીઓ પણ જોઈશું. વળી તાર, ટપાલ, દવાખાનાં, નિશાળો વગેરે પણ જોઈશું.

૪. પણ જે આપણે હજાર વરસ પહેલાં જન્મ્યા હોત, તો એમાંની એકે ચીજ જોઈ શકત નહિ તે વખતે નિશાળો ન હોવાથી આપણને આજના જેવો જાણવાનો લાભ મળત નહિ. રમતિયાળ છોકરો તો કદાચ હમણાં બોલી ઉઠશે, કે તે વખતે હું જન્મ્યો હોત, તો નિશાળો ન હોવાથી મને આખો દહાડો રમવાનું મળત !

જૂના વખતમાં ટપાલ ઓફિસ ન હોવાથી કાગળો મોકલવાની ધણી હરકત પડતી. મફત દવાખાનાનું સુખ ઓછું હતું, પણ લોકો સાદા તથા ઉદ્યોગી હોવાથી આજના જેવા ધણા રોગ થતા નહિ.

૫. તે વખતે આપણાં ઘર નીચાં ને ગારાથી ચણેલાં હતાં. તેને મેડી કે માળ કંઈ નહોતું. રાજાઓના મહેલ તથા દેવળો આપણાં ઘરથી કંઈક સારાં હતાં. ઘણાંખરાં ઘરમાં જાળિયાં કે ધૂમાડિયાં નહોતાં, તેથી રસોઈ વખતે ઘર પોતેજ ધુમાડીઉં બની જતું. શેરીઓ વાંકી ચુંકી અને રસ્તા પણ સાંકડા તથા ધૂળથી ભરેલા હતા. દામ દામ ઉકરડા નજરે પડતા, અને બીજાં કોઈ જાતનાં સુધારો નહોતો. હજી પણ ગામડામાં તેવુંજ છે. મીણબત્તી કે કેરોસીન તેલ (ગ્લાસલેટ) નું નામ નહોતું. પહેરવાને જાડાં લૂગડાં અને સંચાનું નામ નહોતું.

૬. સારે શું, તે વખતે આપણા આપદાદા ગરીબ હતા? ના થોડા શાહુકાર સિવાય બીજાં ભાગ ગરીબ હતા, પણ તે વેળા અનાજ પાણી સસ્તાં હોવાથી અને તેઓ સાદી રીતભાતવાળા સંતોષી હોવાથી થોડી કમાણી છતાં સુખી રહેતા. હાલ આપણા માંના કેટલાકને સારા પગાર મળે છે, કે સારી પેદાશ છે, તોપણ ખાવા પીવા તથા પહેરવા ઓઢવાના મોજ શોખમાં, મોહ પમાડનારી વિલાયતી ચીજોમાં અને ખોટી મોટાઈના નાતવરામાં દેખાદેખી ઘણું ખર્ચ કરવાથી આપણે ચિંતામાં પડી રોગી બની અસખર સુખ ભોગવી શકતા નથી.

૭. એ વખતે ઘરમાં આજની પેઠે ભભકાદાર કોચ, કપ્પાટ જેવા સામાન કે છખીઓ ગોઠવવામાં આવતી નહિ; પણ તેને અદલે ઘણા લોકો પોતાના રક્ષણ માટે તસ્વાર, હાલ, ફરશી, બાલા, તીર વગેરે ચીજો તથા અપજોગો સાદો મજબૂત સામાન રાખતા.

૮. એ વખતે સવારના પહેરમાં ચ્હા કે ખૂન દાણાના કાવા પીવામાં આવતા નહિ. કેમકે તે ચીજો જાણવામાં આવી નહોતી.

પણ તેને બદલે સવારના પહોરમાં રોટલા સાથે દહીં કે દૂધની શીરામણી (નાસ્તો) થતી, દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, વગેરે પદાર્થ ખૂબ ખવાતા, કેમકે ઢોરની છત ધણી હતી. રેલવે ન હોવાથી દેશનો પાક દેશમાંજ રહેતો, ને તેથી અનાજ સસ્તું મળતું.

૯. આજની પેઠે વાર્તા કેળવિત્રની ચોપડીઓ તથા છાપખાનાં નહોતાં. ગામમાં માત્ર એ ચાર બ્રાહ્મણ કે ધર્મગુરુઓ ભણેલા હતા, અને તેમની પાસે તાડપત્ર કે જાડા કાગળપર લખેલાં થોડાં પુસ્તક હતાં. એ પુસ્તકોની કિંમત પણ બારે પડતી.

૧૦. જૂના શહેરમાં તે વખતે ભરૂચ, ધોળકા (વેરાટ નગરી) પોરબંદર, દ્વારકા, વલ્લભીપુર, વડનગર વગેરે હતાં, અને તેમાં જુદા જુદા રાજા રાજ કરતા હતા. રાજાઓમાં કુસંપ હોવાથી લગભગ દંટાણું જોર વધારે હતું, અને ભીલ તથા પરદેશી લોકોના હુમલાની ખીક પણ ધણી હતી, તેથી લોકોમાં હાલના જેવી સલાહ શાન્તિ નહોતી, તથા હાલની પેઠે સેંકડો ગાઉ સોનું ઉછાળતા વગર હરકતે જઈ શકાતું નહિ. ઘણા પૈસા હોય, તો પણ રાજા કરતાં કોઈ વાતે આગળ વધાતું નહિ. છત્રી ઓઢીને ફરાતું નહિ.

૧૧. રસ્તા બાંધેલા ન હોવાથી (સડકો વગર) નદી નાળાં ઉતરવાને હોડીઓથી કેટલીક મુશ્કેલી વેઠવી પડતી. દેશનો ઘણો ભાગ ઝાડ પાનથી ભરેલો હતો, ને તેમાં વાઘ, સિંહ વગેરે જંગલી પ્રાણી વસતાં હતાં. ઢોર ચરવાની જમીન (ગાયર) વધારે હતી. ગામ થોડાં અને વસ્તી પણ થોડી હતી.

(૩) સોનાની કાંસકી ને શિલાદિત્ય રાજ.

૧. જૂના વખતમાં કાઠિયાવાડના એક શહેરમાં કાકુ નામે પૈસાદાર વાણીઓ રહેતો હતો. તે અસલ મારવાડનો રહેવાસી ને બહુ લોભી હતો. તેને એક વહાલી દીકરી હતી, તેની પાસે હીરા માણેકથી જડેલી સોનાની એક કાંસકી હતી.

૨. એક વેળા એ કાંસકી શહેરના રાજાની કુંવરીએ દીઠી, ત્યારે તેને એમ લાગ્યું, કે આવી સુંદર કાંસકી મારી પાસે હોય, તો કેવું સારું! પછી તેણે હઠ લઈ એ કાંસકી પોતાની પાસે રાખવા પોતાના બાપને કહ્યું. રાજાએ એ કાંસકી માગી, પણ લોભી કાકુએ તે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી. રાજાની આ માગણી ધન્સાકથી ઉલટી હતી.

૩. રાજા શિલાદિત્યે કાકુને સમજાવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ, તેથી તેણે પેલી સુંદર કાંસકી બળાતકારે પડાવી લઈ પોતાની કુંવરીને આપી. આથી કંજુસ કાકુ બહુ રીસે ભરાયો. તે મારવાડમાંથી આવ્યો, ત્યારે ઘણો ગરીબ હતો, તેથી તેને રૂંકને નામે બધા ઓળખતા; પણ પાછળથી વેપારમાં ઘણા પૈસા કમાવાથી તે કરોડપતિ થયો હતો.

૪. પોતાની પાસે ઘણા પૈસા હતા, તે કાઠિયા મોટા રાજાને આપી પોતાને થયેલા અપમાનનું વેર વાળવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પછી તે સિંધ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના આરણ પાદશાહને એક કરોડ સોના મહોર આપવાનું ઠરાવી શિલાદિત્યના રાજાનો નાશ કરવા તેણે લાવ્યો.

૫. શિલાદિત્ય એ વલ્લભીપુરનો રાજા હતો. ગુજરાતમાં એ રાજ્ય પૈસે ટકે આપ્પાદ અને મોટું હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર **ભટ્ટાર્ક**. નામે ગુર્જર જાતનો સરદાર હતો. એની ગાદીએ ઇ. સ. ૫૦૯ થી ૭૬૬ સુધી વીસ રાજા થયા હતા, તેમાં છેલ્લો રાજા આ ૭ મો શિલાદિત્ય હતો. ગુર્જર લોકો ઉપરથી ગુજરાત નામ પડેલું છે.

૬. સિંધના આરબ પાદશાહે શિલાદિત્યને લડાઈમાં હરાવી મારી નાંખ્યો, એ આપ્પાદ શહેરનાં ઘરખાર લૂંટી લીધાં, પોતાને દેશ ન લઈ જવાય તેવી ચીજોને સળગાવી દીધી અને એ પ્રમાણે આપ્પા વલ્લભીપુરનો રાંક કાકુએ નાશ કરાવ્યો.

૭. ચોમાસાના વખતમાં આપણે એ શહેરનાં ખંડેર જોવા જઈએ, તો તે વધારે ખુલાં જોઈ શકીએ. રેલવેમાં બેસીને વઢવાણથી ભાવનગર જતાં ધોળા સ્ટેશને ઉતરીએ, અને ત્યાંથી પૂર્વમાં ૫-૬ ગાડિ આવેલા વળા કુશ્યામાં જઈએ, તો તેની આસપાસ ચોમાસામાં ઘેલો નદી જ્યારે પૂરથી છલકાઈ જાય છે, ત્યારે તેના પાણીથી ધોવાઈને વલ્લભી નગરનાં ખંડેર ખુલાં જાણાય છે. પાણીની ઓળોથી ખોદાઈ ખોદાઈને કોઈ વાર ત્યાંથી શિવલિંગ જૂના સિક્કા, વાસણો, જળરી ઈટા અને ખીજી ચીજો નીકળે છે.

૮. આ વલ્લભી નગર ઘેરાવામાં પાંચ મૈલ કરતાં વધારે હતું. શહેરમાં ઘણા ધનવાન માણસ વસતા હતા. રાજાઓ વિદ્વાનો આશરો આપતા અને ગરીબોને ઘણું દાન દેતા. શહેરમાં બૌદ્ધ-મતના સોથી વધારે મઠ હતા. ને તેમાં હજારો સાધુઓ રહેતા હતા. એ સિવાય ખીજાં ઘણાં દેવાલય હતાં. રાજાઓ પોતે સૈવ મતના હતા, છતાં ખીજા ધર્મને હરકત ન કરતાં માન આપતા.

૯. એ રાજ્યમાં **ભટ્ટી** નામે એક કવિ થઈ ગયો છે, તેણે

સંસ્કૃતમાં ભટ્ટી કાવ્ય નામે એવું પ્રખ્યાત કાવ્ય બનાવ્યું છે, કે જેના ચરણમાંથી શ્રી રામચંદ્રજીનું વર્ણન અને તે સાથે વ્યાકરણના જુદા જુદા નિયમ, એમ બે અર્થ મળી આવે છે. રૈયતનું રક્ષણ કરવાને બદલે રાજાએ જોર જુલમથી સોનાની કાંસકી ખડાવી લેવાથી, અને “પેટનો બળ્યો ગામ બાજે” તેવું રાંક કાકુએ કરવાથી આવું પ્રખ્યાત નગર દુનિયા ઉપરથી બૂસાઈ ગયું ! આ બનાવ આશરે સાડીબારસે વરસ ઉપર બન્યો.

[૪] ગઠ કે કિલ્લો.

૧. પરદેશી રાજાઓથી તથા દેશના ભીલ વગેરે તોફાની લોકોથી પોતાનું તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને અગાઉના રાજાઓ પોતાથી બની શકે તેવા ઉપાય લેતા. રક્ષણનાં એવાં કેટલાંએક આધકામ હજી કેટલેક ઠેકાણે ઉભાં છે. ચાલો, આપણે એવી એક જગા જોવા જઈએ.

૨. જુઓ, એ જગા ડુંગર ઉપર આવેલી છે. એની આસપાસ પથ્થરની મજબૂત બાડી ભીંત ચણી લીધેલી દેખાય છે. તેના ઉપર ચડતા પહેલાં માર્ગમાં આ એક ખાઈ આવી. હાલ તમને એ ખાઈનો ખરેખરો વિચાર નહિ આવે. કારણ કે હાલના શાંતિના વખતમાં એવી ડુંગર ઉપરની મજબૂત જગાની કે ખાઈની જરૂર રહી નથી, પણ હું તમને એ વિષે સઘળી હકીકત જણાવીશ.

૩. એ સઘળી હકીકત સમજવા માટે ધારો, કે આપણે હજાર દોઢ હજાર વરસ પહેલાં જન્મ્યા હિયે, અને તે વખતે આ જગા જેવી હાલતમાં હતી, તેવી હાલતમાં આપણે તેને જોઈએ હિયે.

૪. આ, પાણીની ખાઈ છે. તે પહોળી ને ઉડી છે. તેમાં પેલી તરફથી નદીનું પાણી આવેછે. આ ખાઈ ઉપર એક લાકડાનો પૂલ મૂકેલો છે, તે ઉપર થઈ આપણે આગળ ચાલીએ.

૫ જો કોઈ શત્રુ ચડી આવતો હોય, તો આ લાકડાનો પૂલ ઉપાડી લેવામાં આવે છે, એટલે તેને અહિં અટકાવે ઉભું રહેવું પડેછે. જો દુશ્મનો લાકડાનો પૂલ અનાવી ઉતરવાની મહેનત કરેછે, તો આ ઉંચી દેખાતી મજબૂત જગા ઉપરથી તેમના પર તીરનો અને ગોળીનો વરસાદ વરસેછે.

૬ આપણે આ મજબૂત જગાના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા છીએ. ચાલો દરવાજાની રજા લઈ અંદર જઈએ. પણ તે પહેલાં દરવાજાનાં આ મજબૂત કમાડ જુઓ. તેમાં નાંખેલા ભાલા જેવા લોઢાના ખીલા તપાસો. કદાચ ખાઈ ઝોળંગી શત્રુ અહિં સુધી લશ્કર લઈ આવી પહોંચે, અને આ બંધ દરવાજા તોડવાની હાથી અને ઉંટની મદદથી તળવીજ કરે, તો તે પ્રાણીઓ આ અણીદાર ખીલાથી વીંધાઈ જાય ને લાગ ફાંવે નહિ.

૭ દરવાજા પાસે જુઓ, આ એક ઉંચો ને મજબૂત કોઠો છે, અને એવા ખીજા કોઠા પણ જુદી જુદી જગાએ ઉભા કરવામાં આવ્યાછે. એ કોઠા ઉપર ચડીને જોતાં દૂરનો ઘણો ભાગ દેખાયછે, તેથી શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય, તો તુરત ખબર પડે. જુઓ આ કોઠામાં તીર, ભાલાં, બંદૂક વગેરે કેટલાં બધાં હથિયાર ભરેલાં છે? શત્રુની ફાજ ઉપર અહિંથી તથા આ દીવાલથી મથોડા જેટલી નીચી આ ખીજા રાંગ બાંધેલી છે, તે ઉપર ઉભા રહી દીવાલના બાકામાંથી ગોળી અને તીર વગેરે મારવામાં આવેછે.

૮ ચાલો રાંગ ઉપર થઈ ખીજા કોઠો જોવા જઈએ. માર્ગ

માં આ સિપાઈઓને રહેવાનાં ઘર આવ્યાં. તેમાં લડવંયા રહે છે ને સરદારના હુકમ પ્રમાણે આ મજબૂત કિલ્લાની ચોકી કરે છે.

૯ જુઓ, આ પાણીનું મોટું ટાંકું છે. કિલ્લામાં રહેનારાને પાણીની ખોટ ન પડે, માટે કેટલાક ઉંડા કૂવા પણ ગાળવામાં આવ્યા છે. પેલી તરફ જુઓ, એ અનાજનો ડોઠર છે. તેમાં ઘણું અનાજ ભર્યું છે. કોઈ શત્રુ કિલ્લા ઘેરીને પડ્યો હોય, તો બહારથી અનાજ કે પાણી લાવી શકાય નહિ, એવે વખતે આ ડોઠર બહુ કામ લાગે છે. જુઓ વળી આ મજબૂત મકાનમાં પાંદું ચારે તરફથી દીવાલવાળું નાનું મકાન આવ્યું. તેમાં કિલ્લાનો મુખ્ય સરદાર રહે છે. તે રાજના હુકમ પ્રમાણે આસપાસના મુલકનું રક્ષણ કરે છે. વળી આ ખીજે કોઠો આવ્યો. તે પેલાના જોવોજ છે. જુદી જુદી દિશાએ આવા કોઠા શા માટે ઉભા કરવામાં આવ્યા હશે, તે તમારાથી સમજાયું? બધી બાજુએથી નીચેના ભાગ ઉપર નજર કરી શકાય ને બચાવ થાય, તેટલા માટે તે કરેલું છે. પેલી તરફ અંધારી ફાટી છે, તેમાં રાજ્યના ગુન્હેગારોને પૂરવામાં આવે છે. બહુ તોફાની હોય, તો આ કિલ્લા ઉપરથી પછાડીને મારી નાંખવામાં આવે છે.

૧૦ દેશી રાજનાં કેટલાંક ગામડાંમાં આવી નાની ગઢી અને કોઠા ઉભા કરવામાં આવે છે, તેમાં ખીકની વખતે ગામ લોકો પોતાની મિલકત ભરી દે છે. આવા કિલ્લા જીતવાનું કામ કેટલું કઠણ છે, તે તમારા સમજ્યામાં હવે આવ્યું હશે. બ્યારે દુશ્મનો લાંબા વખત સુધી કિલ્લાની આસપાસ પડ્યા રહી હુમલા કરે છે, અને હથોડા તથા કુહાડાથી દરવાજા તોડે છે, પછી દીવાલમાં બાકાં પાડે છે અથવા નિસરણી મૂકી રાતે ચડી જાય છે, ત્યારે કિલ્લા જીતી શકાય છે. અગર બ્યારે લાંબી મુદતના ઘેરાથી અંદર ખોરાક પાણી ખૂટી પડે છે, ને ચોદા કંટાળી જાય છે, ત્યારે કિલ્લા વાળા શરણે આવે છે, ને દુશ્મનો ફતેહ મેળવે છે.

[૫] પંચાસરનો ઘેરો.

૧ જો તમે કાઠીઆવાડની ઇશાને કચ્છના રણને પૂર્વકાંઠે ઝીં-
ઝુવાડા ગામમાં જાઓ, અને તેની પાસે એક શહેરનાં જૂનાં ખંડેર
જુઓ, તો તમને તરત પૂછવાનું મન થશે, કે આ કયા શહેરનાં
ખંડેર છે, ને તેની આવી દશા શી રીતે થઈ?

૨ એ શહેરને પંચાસર કહેવામાં આવતું હતું. હાલ તેની
નજીક રાધનપુર તાબાનું પંચાસર નામે એક નાનું ગામ છે, પણ તે
અસલનું પંચાસર નથી. એ શહેરમાં આશરે તેરસે વરસ પહેલાં
જયશિખર નામે રાજા રાજ કરતો હતો. એ રાજપૂતોની આવડા
જાણીને હતા.

૩ ગુજરાતનો એક ખાસ કવિ ઉત્તરમાં કનોજ શહેરની પાસે
આવેલા કસ્યાણીના રાજા ભૂવડના દરબારમાં ગયો, અને ત્યાં
જયશિખરનાં તથા તેના તાબાના ગુજરાત દેશનાં વખાણ કરવા-
થી તે રાજા ગુજરાત જીતવાને લલચાયો. પહેલી વાર તો તેનો મીર
નામે પ્રખ્યાત સેનાપતિ માર ખાઈને પાછો ગયો; પણ પછી ભૂવડે
નિરાશ ન થતાં પડે ચડવાની તૈયારી કરી.

૪ એ ભૂવડ રાજા પાસે ઘણું લશ્કર હતું, અને તેણે ઘણા
દેશ તાબે કર્યા હતા. તેના લશ્કરમાં મોટા મોટા સોળ તો સરદાર
હતા. તેણે એકદમ ધસારો કરી જયશિખરના સૈન્યને હઠાવ્યું. ભૂવ-
ડની સાથે મેદાનમાં નહિ લડી શકાય તેમ લાગવાથી, જયશિખરનું
લશ્કર પંચાસરના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયું, તેથી ભૂવડે પંચાસરને
ઘેરો ઘાલ્યો. પંચાસરની ચારે તરફ ભૂવડે પોતાનું લશ્કર ગોઠવી
દીધું અને કિલ્લો તોડવાની તૈયારી કરી. પંચાસર કુંગરા ઉપર ન-

હોતું, પણ તેનો કિલ્લો મજબૂત હતો, અને અંદર બહાદુર લડવૈયા હોવાથી એકદમ એ કિલ્લો ભૂવડના હાથમાં આવ્યો નહિ એ કિલ્લામાં અનાજ પાણીનો પૂરતો જથ્થો હોવાથી જયશિખર રાજા ભૂવડના હથ્થા સામે ઘણા દહાડા ટકી રહે એમ હતું.

૫ ભૂવડે કિલ્લાની આસપાસ પોતાની લશ્કરી છાવણી જમાવી દીધી, લડવૈયાને રહેવા માટે નાનાં ઝુંપડાં ઉભાં કર્યાં અને પંચાસરની અંદર કાંઈ પણ ખોરાક કે પાણી બહારથી ન જઈ શકે, એવો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી તે, કિલ્લાપર વારંવાર હુમલા કરવા મંડ્યો.

૬ ભૂવડના બહાદુર લડવૈયા કિલ્લાની દીવાલ તથા દરવાજો તોડવાની ઘણી મહેનત કરવા લાગ્યા, પણ કિલ્લામાંના બહાદુર લશ્કરે તીર વગેરેનો સખત મારો ચલાવી વારંવાર તેમને હાંકી કાઢ્યા.

૭. લાંબી મુદતના ઘેરાથી કિલ્લાની અંદરનો ખોરાક ખૂટી જવા આવ્યો, ભૂવડના વારંવારના હુમલાથી જયશિખરના ઘણા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા, અને ભૂવડના સખત જપતાને લીધે ખીજું નવું લશ્કર કે ખોરાક બહારથી મળી શકે તેવું રહ્યું નહિ. લોકો પણ પોતાનાં મા બાપ, ભાઈ, ભાંડુ અને છોકરાઓના માર્યા જવાથી શોકમાં ડૂબી ગયા હતા. આવી હાલત થયા છતાં જયશિખરે જરા પણ હિંમત છોડી નહિ.

૮ આ વખતે ભૂવડે, જયશિખરનો શરવીર સાળો સૂરપાળ જે પંચાસરના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો, તેને લાલચો આપી ફાડવાની તજવીજ ચલાવી, પણ તે ખરો દેશભક્ત રજપૂત વીર જરા પણ ડગ્યો નહિ અને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા લાગ્યો.

૯ જો દરવાજો ઉઘાડી કિલ્લો સોંપી દઈ ભૂવડને શરણે જવામાં આવે, તો બાકીના માણસો જીવતા રહે અને ચોઢી ખરાબી થાય તેમ હતું, પણ જયશિખરે તેમ કર્યું નહિ. કારણ કે તે વખતના રજપૂતો આમર ખોઈ શરણે જવા કરતાં લડાઈમાં મરવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા.

૧૦ અંતે આવનમે દિવસે પંચાસરના કિલ્લામાં મોટું ગામડું પડી ભૂવડનું લશ્કર અંદર દખલ થયું. જયશિખર અને તેનું બાકીનું લશ્કર ઘણી બહાદુરીથી લડયું, પણ ભૂવડના લશ્કરની સંખ્યા મોટી હોવાથી એ બધું સૈન્ય કપાઈ ગયું, જયશિખર માર્યો ગયો, અને પંચાસર નગર ભૂવડના હાથમાં આવ્યું. આ ધમાધમીમાં, જયશિખરની ગર્ભવંતી રાણી પોતાના ભાઈ સૂરપાળ સાથે કિલ્લામાંની પાછલી છૂપી બારીએથી જંગલમાં નાશી જવાને શક્તિવાન થઈ. પછી ભૂવડે શરવીર રાજા જયશિખરને માનપાન સાથે પોતાના હાથે અગ્નિ સંસ્કાર આપી, તે ડેકાણે એક દેવળ ચણાવી આપ્યું.

(૬) રાજની રાણી અને ભીલની ઝુંપડી.

૧ આપણે શહેરમાં વસીએ છીએ. શહેર બહાર જઈએ, તો ખેતરો તથા ઢોરને ચરવાની જમીન આપણા જોવામાં આવેછે. આગળ ચાલીએ અને કોઈ ડુંગરાની નજીક જઈએ તો ખુલ્લા ખેતરને બદલે ત્યાં ઝાડનાં ઝુંડ જોવામાં આવેછે, તથા નાના વાંકાંચુકાં નાળાં અને ઉંચી નીચી જમીન પણ નજરે પડેછે. તમે કોઈ દહાડો

આવી ડુંગરાની હારોમાં કે તળેટીપર આવેલી આવી ઝાડીમાં ગયાછો? શહેરમાં ટોપ બાગ બગીચા જોયા છે? બાગ બગીચામાં સપાટ તથા ખેડેલી જમીનપર માણસોએ ઉછેરેલાં નાનાં નાનાં ઝાડ ઉગેલાં હોયછે. પણ ડુંગરામાં તો પોતાની મેજે, આગલે વરસે ખરી પડેલાં પુષ્કળ ખીજને લીધે ઝાડનાં ઝુંડ ઉગી નીકળેછે. અને તેમાં પણ પાંખી વિસામો ખાય છે.

૨ ઉનાળામાં સખત ગરમીના દિવસોમાં એવાં જંગલમાં જતાં હંડક લાગેછે, અને ઝાડ, ઘાસ, ફુલ, પક્ષી વગેરેનો સુંદર દેખાવ આનંદ પમાડેછે. ઉત્તરની માણસ પણ ત્યાં આનંદી બને છે. એવા જંગલમાં એક ખીજનથી છેટે છેટે ઝુંપડાં આંધી ભીલ વગેરે જંગલી લોકો ખારેમાસ રહેછે. ઘણા મોટા જંગલને રાત્રે કે વન કહેછે, ને તેમાં વાઘ સિંહ દીપડા વગેરે જંગલી જનાવર પણ વસે છે. ઘાડા જંગલનો દેખાવ બિહામણો લાગે છે. ગુજરાતમાં આવાં જંગલ હાલ થોડાં છે.

૩ પંચાસર નગરથી કેટલેક દૂર આવા એક નાના જંગલમાં એક રાજની રાણી દુઃખની મારી આવીને રહેલી હતી. વખતને બદલાતાં વાર લાગતી નથી. જે રાણીએ કદી મહેલની બહાર પગ દીધો નહોતો, તે આજ ટાઢ, તડકા વેદીને ચાકર નોકર વગર ગરીબડી બનીને એક ભીલના ઝુંપડામાં આવી રહેલી છે ! ભીલ અને ભીલડીઓને તમે જોયેલાં હશે. જે પોતાના ચાકર થયાને પણ લાયક નથી તેવાને ત્યાં વખત વિચારીને આ રાણી રહેલી છે. વખત, તડકા છાયાની પેડે બદલાયા કરેછે, માટે માણસોએ ચડતીમાં ફુલાધ જવું નહિ, અને પડતીમાં ગભરાધ જવું નહિ. ભીલ લોકો બહુ માયાળુ હોયછે, અને પોતાનાં રાજ રાણીને બહુ ચાહેછે, તથા

તેમની ચાકરી ઘણી હોંશથી કરેછે. એ, આપણા રાજ્ય જયશિ-
ખરની રાણી રૂપસુંદરી છે, એવી ખખર ભીલ લોકોને ઘણી મોટી
પડી હતી. તેમણે પ્રથમ તો આ કોઈ મોટા માણસની સ્ત્રી છે, એમ
ધાર્યું હતું. પણ પાછળથી તે પોતાના રાજ્યની રાણી છે, એમ જાણતાં
તેમણે રૂપસુંદરીની ઘણી ચાકરી કરી હતી. સુરપાળ તેને આ જંગ-
લમાં મૂકી ભૂવડના માણસને હેરાન કરવા એક નાની ટાળી ઉભી
કરી સોરઠના ડુંગરોમાં જઈ રહ્યા હતા. આ ભીલની ઝુંપડીમાં વૈશાખી
પુનમે રાણી રૂપસુંદરીએ એક કુંવરને જન્મ આપ્યો. કુંવર અવ-
તરવાથી રાણી કેવી રાજી થઈ હશે અને શાશા વિચાર બાંધતી
હશે, તે તમે જાણી શકશો.

૪ એક વખતે એ જંગલમાં ફરતા ફરતા જૈન ધર્મના શી-
લગુણસૂરી નામે સાધુ આવી ચડ્યા. “ પુત્રનાં લક્ષણ પાળણામાંથી
જાણાય.” તેમ એક વર્ષના સુંદર રાજા કુમારને જોઈ તેમને લા-
ગ્યું, કે આ મોટો થશે, સારે જરૂર નામ કાઢશે. પછી તે સાધુ આવા
માણસ વગડામાં રહેવાને લાયક નથી, એમ જાણી ભીલોને સમ-
જાવી તેમને પોતાને અપાશરે તેડી ગયા. ભલી ભીલડીઓથી જુદા
પડતાં રાણીને દિલગીરી થઈ.

૫ શીલગુણસૂરીએ આ કુંવરનું નામ, તે વનમાં જન્મેલો
હોવાથી વનરાજ એટલે જંગલનો રાજા (સિંહ) પાડ્યું. એ કુંવરે
આગળ જતાં એ નામ ખરું કરી દેખાડ્યું.

૬ ભૂવડે પોતાના સરદારોને હુકમ આપ્યો હતો, કે રાણી
રૂપસુંદરી, તેનો ભાઈ સુરપાળ, કે રાણીને કાંઈ બાળક અવતર્યું હોય,
તો તે સંજાને જેમ બને તેમ વેળાસર પકડી લેજો. આથી

એ બધાને જંગલમાં છાનું રહેવું પડતું. અપાશરામાં પણ તેમણે બીજાં નામ હામ ધારણ કરેલાં હોવાથી તેમને કોઈ કુંવર કે સ-
 ણી તરીકે ઓળખતું નહોતું. પોતાના રાજાને રાજ્ય પાછું મળે,
 તો ઘણું સાફ, એવી રીતે ઇચ્છાથી બીજાં કે સાધુ વગેરે બીજા
 જાણીતા માણસો એ વિષે બીજાં ક્યાંઈ પણ વાત કરતા નહોતા.
 પોતાની બહેન રૂપસુંદરીને કુંવર અવતર્યો છે; તથા તે અપાશરામાં
 મુખી છે, એવી ખબર સૂરપાળને મળી હતી. પછી કુંવર મોટા
 થતાં તે નાનપણથી જંગલમાં દુઃખ વેડતાં શીખી હોશીઆર થાય
 અને હથીઆર વાપરતાં પણ શીખે, એમ ધારીને સૂરપાળ, શીલગુ-
 લુમુરી પાસે આવ્યો, તે તેમને સમજાવી વનરાજને પોતાની સાથે
 સોરઠના મોટા જંગલમાં તેડી ગયો.

૮ વનુભા (વનરાજ) શીલગુલુમુરીના અપાશરામાં રહેતો
 હતો, ત્યારે છોકરાઓની સાથે ભારે ગમત કરતો. ગામનાં છોકરાંને
 ભેગાં કરી પોતે બધાનો રાજા થતો, એકાદ છોકરાને સેનાપતિ બ-
 નાવતો, એકાદને પ્રધાન બનાવતો, થોડાક છોકરાની એક લશ્કરી
 ટુકડી ઉભી કરતો, અને કોઈને હરાવતો. એમ નાનપણથી તેનામાં
 રાજવંશી ગુણ પ્રકાશતા હતા. વનરાજ જે ગામમાં મોટા થયો
 હતો, તે આલાવાડ પ્રાંતની ઇશાને જીંજુવાડ નજીક આવેલું હાલનું
 વણોદ (વનોદ) છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે. ત્યાં વનાવ માતાનું
 દહેરું પણ છે.

(૭) બહારવટીઓ વનરાજ.

૧ રાજાએ તરફથી જ્યારે કોઈ લાયાત, ગરાશીયા કે બીજા કોઈ જગીરદારને ગરાસ કે કાંઈ હક્ક લઈ લેવામાં આવે છે, ત્યારે તે ગુરસે થઈ પોતાની ટોળી સાથે જંગલ કે ડુંગરામાં જતા રહે છે. પછી બીજા લૂંટારાઓને પોતાની સાથે મેળવી લઈને તેઓ પોતાનું જોર વધારે છે, અને ત્યાંથી વારે ઘડીએ નીકળી આવી રૈયતને લૂંટે છે, કોઈને પકડી જાય છે, ગામ બાળે છે, કે લૂંટી લે છે, અને પાછા જંગલમાં ભરાઈ જાય છે. આવા લોકોને બહારવટીઓ કહે છે. તેઓ રાજ્યની બહાર જંગલ કે ડુંગરામાં અજાણી જગાએ રહી ઉપર કહેવા પ્રમાણે રાજા રૈયતને હેરાન કરે છે. અને વારે ઘડીએ મુકામ બદલ્યા કરે છે, તેથી રાજાના માણસો તેમને પકડી શકતા નથી. વળી તેઓ ઘેરથી મરણીઆ થઈને જ બહાર નીકળેલા હોય છે, એટલે તેમને મરવાની બીક થોડી રહે છે; અને રાજાના માણસો મરવાથી ડરે છે, તેથી તેઓ એકદમ બહારવટીઓ ઉપર ધસતા નથી.

૨ ઘણા દાખલામાં એવું જોવામાં આવે છે, કે છેવટ બહારવટીઓનો નાશ થાય છે. પણ આપણે જે બહારવટીઓની વાત કરીએ છીએ તે જુદી જાતનો છે ને અતે તે જુદો છે.

૩ કાઠિયાવાડના જે ભાગને હાલ સોરઠ કહેવામાં આવે છે, તેમાં ગીરનું મોટું જંગલ છે. હાલ તેનો ઘણો ભાગ જુનાગઢને તાબે છે. ને થોડો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે. પણ આપણે જે વખતની વાત કરીએ છીએ, તે વખતે એનો બધો ભાગ જુનાગઢને તાબે હતો. એ જંગલ હાલ ૩૦ ગાઉ લાંબું અને ૧૦ ગાઉ પહોળું

છે, પણ આગલા વખતમાં તે ઘણું મોટું હતું. આ મોટા જંગલમાં સુરપાળ રહેતો હતો અને ભુવડના રાજ સામે બહારવટું કરતો હતો. વનરાજને આ જંગલમાં સુરપાળ તેડી લાવ્યો, અને તેને લગાઈની વિદ્યા શિખવી હોશિયાર બનાવ્યો.

૪ મોટી મોટી લટ કરવાથી તે ભુવડના અધિકારીઓને જલદી જાણીતો થયો, તેથી તેનો નાશ કરવા માટે તેમણે પાંકા બંદોબસ્ત કર્યો. જો વનરાજ પકડાય તો તેનું શું થાય, તે તમે તરત કહી શકશો કે તેને મારી નાંખવામાં આવે. આથી તમે સમજી શકશો, કે બહારવટું કરવામાં જીવનું જોખમ છે. હમેશાં પકડાઈ જવાની ખીકને લીધે જંગલમાં રહેવું પડે છે, તેમાં પણ કોઈ જાણે નહિ, માટે વારંવાર પોતાનું રહેઠાણ બદલવું પડે છે.

૫ આવા જીવસદાના વખતમાં અણહીલ નામે ભરવાડે જંગલમાં સંતાઈ રહેવાના આડા અવળા રસ્તા બતાવ્યા હતા, તે, તથા આંપો નામે વાણીઓ, તેના મુખ્ય મદદગાર હતા. એકવાર સુરપાળનો ઘોડો પૂર જોસમાં દોડ્યો આવતો હતો. તે વેળા ઝાડની ઝાળી માથામાં વાગવાથી તેનું મોત થયું. આથી વનરાજ બહુજ દિલગીર થયો, પણ તેના સોજતીઓનું મંજી વધવાથી ને તે મોટી ઉમ્મરનો થવાથી ન ગભરાતાં દિંમત રાખી પોતાનું કામ આગળ ચલાવવા લાગ્યો.

૬ ભુવડની પછી ગાદીએ બેસનારા રાજાની નબળાઈને લીધે ગુજરાતનો બંદોબસ્ત મોજો પડ્યો. આ વેળા ગુજરાતની ઉપજ ભુવડની કુંવરી મીનળદેવીને સોંપવામાં આવી હતી. તેના અમલદારો રૂપીઆ, ઘોડા, ખીજાં ઢોર વગેરે ઘણો માલ લઈને પોતાના

દેશમાં જતા હતા, એ વાતની વનરાજને ખબર મળી; તેથી તેણે આસપાસના ઘણા લડવૈયા એકઠા કરી એકદમ મીનળદેવીના માણસો ઉપર હલ્લો કર્યો. નાની સરખી લડાઈ થઈ તેમાં બંને તરફનાં કેટલાંક માણસ મરાયા પછી વનરાજની જીત થઈ. તેણે બધો માલ પડાવી લઈ, મીનળદેવીનાં માણસોને ગુજરાતમાંથી નસાડી મૂક્યાં, ને એ પૈસા વડે ફોજમાં વધારો કરી પોતાનો મૂલક પાછો મેળવ્યો.

૭ પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું મેળવવાથી વનરાજ કેટલો બધો રાજી થયો હશે ? પોતાનો જૂનો દેશી રાજા મળવાથી લોકો પણ કેટલા બધા રાજી થયા હશે ? પંચાસ વરસની ઉંમર સુધી બહારવટાનું દુઃખ વેઠી અંતે હિંમત અને ધીરજ વડે વનરાજે પોતાના બાપનું રાજ પાછું મેળવ્યું.

૮ આ વેળા પંચાસર ઉજડ થઈ ગયું હતું, તેથી તેણે સરસ્વતી નદીને કાંઠે એક નવું શહેર વસાવ્યું, ને તેમાં જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં માણસ આવીને રહ્યાં. એ શહેરનું નામ પોતાના સોબતી અણહીલ ભરવાડના નામ ઉપરથી તેણે અણહીલપુર પાટણ પાડ્યું. સને ૭૪૬. સારપછી આશરે સાડીછસે વરસ સુધી એ શહેરમાં ગુજરાતની રાજગાદી રહી. એ શહેર હાલમાં વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે, પણ તે રાજધાનીનું શહેર નહિ હોવાથી આગળના જેવું આખાદ નથી.

૯ પોતાનાં ઘરડાં માતૃશ્રી રૂપસુંદરી તથા શીલગુણસુરીને વનરાજ આ શહેરમાં ઘણા માનથી તેડી લાવ્યો, ને ત્યાં રીત પ્રમાણે ગાદીએ બેસવાની ક્રિયા કરી પોતે ગાદીએ બેઠો, તેણે

ચાંપાને પોતાનો કારભારી કરાવ્યો. એ ચાંપાએ ચાંપાનેર નામે પ્રખ્યાત શહેર વસાવ્યું હતું, હાલમાં એ શહેરનાં ખડેર પાવાગઢના ડુંગર પાસે છે. એ ડુંગર પર કાળકા માતાનું દહેરું છે.

૧૦ આ બળવાન રાજાએ પોતાના રાજનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું, ને પ્રજાને ઘણું સુખ આપ્યું. એ ૬૦ વરસ રાજ્ય કરી ૧૧૦ વરસની ઘણી લાંબી ઉંમરે પોતાની પાછળ મોટું રાજ મૂકી મરણ પામ્યો.

૧૧ વનરાજે પાટણમાં પંચાસરા પારસનાથનું દેવળ બંધાવ્યું છે, તેમાં પારસનાથની મૂર્તિ સાથે વનરાજે પોતાની મૂર્તિ મૂકાવેલી છે, તે હજી સુધી પાટણમાં છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસમાળામાં આપેલું છે. તેમાં રાજાએ દાઢી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોડા અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે; ટૂંકું ધોતીઉં પહેરી કડે કમરબંધ બાંધ્યો છે અને ખભે ઉપરણો નાંખ્યો છે. રાજાની પાસે એક જાણુ છત્ર ધરીને ઉભો છે, અને બીજા પાંચ હજુરીઆ ઉભા રહેલા છે.

(૮) મામાને મારી રાજ્ય લેનાર મૂળરાજ.

૧ પાટણની ગાદીએ બસે વરસમાં વનરાજ સુદ્ધાં આવડા વંશના સાત રાજા થયા. છેલ્લો રાજા સામતસિંહ દારડીઓ હતો. દારડીની ખરાબ ટેવમાં દારકાંના બદલ કુળનો નાશ થઈ ગયાનું આપણે પહેલી વાર્તામાં કહી ગયા છીએ. દારડીને છાકટો થયેલો કોઈ માણસ તમે જોયો છે ? એ લથડિયાં ખાતો આમતેમ પડે છે, તેને બોલવા ચાલવાનું બાન હોતું નથી, અને પોતે શું કરે છે, તે જાણતો નથી.

૨ માત્ર એક દહાડો વધારે દારૂ પીવાથી માણસની એવી ખરાબ હાલત થાયછે, તો પછી જે હમેશાં હદ ઉપરાંત દારૂ પીતો હોય તેના શા હાલ થાય ? તેનું શરીર તદ્દન નબળું પડી જાય છે, તેને ખરાબર ભૂખ લાગતી નથી, તે ઘડીમાં કાંઈ અને ઘડીમાં કાંઈ ખોલે છે, તેથી તેના ખોલવાપર કોઈ ભરોસો રાખતું નથી. રાજા દારૂના નીશામાં હોય, ત્યારે રાજામાં શું થાયછે, તે કાંઈ જાણી શકે નહિ, તેથી અમલદારો પોતાની મરજી પ્રમાણે વરતે, રાજામાં અધેર વધી જાય. તોફાની તથા ખટપટીઆ લોકો ક્રાવી જાય ને તેથી પ્રજા દુઃખી થાય.

૩ દારૂના નીશામાં સામતસિંહે, પોતાને પુત્ર નહિ હોવાથી પોતાના ભાણેજને પાટણની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના જન્મ વખતે તેની મા **લીલાદેવી** મરણ પામવાથી, તેને પેટ ચીરીને કાઢવામાં આવ્યો હતો. તે મૂળ નક્ષત્રમાં અવતરવાથી તેનું નામ **મૂળરાજ** પાડવામાં આવ્યું હતું. એ જન્મ્યો ત્યારથીજ પાટણમાં રહેતો હતો અને મામાના દરબારમાં ઉછરી મોટો થયો હતો જેની મા મરી ગઈ હોય એવા, અથવા રીસાધને જતા રહેલા ભાણેજને, આજ પણ પોતાના મામાના દરબારમાં રહે છે

૪ જયશિખરને મારનાર ભૂવડ વિષે તમે કેટલીક હકીકત જાણી છે. એ ભૂવડની પાંચમી પેઢીએ થયેલો રાજા નામનો કુંવર પોતાનો દેશ છોડી નોકરી શોધવા તથા જત્રા કરવા આ દેશમાં આવ્યો હતો. તેની હોશિયારી જોઈ સામતસિંહે પોતાની બેન **લીલાદેવી**ને તેની સાથે પરણાવી હતી. એ રાજાનો પુત્ર આ મૂળ-રાજ. જયશિખર, આવડ વંશનો અને ભૂવડ સોલંકી વંશનો હતો, તે તો તમારા જાણવામાં છે.

૫ આવા સામંતસિંહ જેવા દારૂડીઆ રાજના વખતમાં મૂળરાજ જેવા હોશિયાર કુંવરનું કેટલું બધું જોર વધી જાય, તે તમે સહેલાઈથી જાણી શકશો.

૬ સામંતસિંહને કેદ ઉતરી ગયા પછી જાન આવતાં તેણે મૂળરાજને ગાદી આપવાની ના પાડી, પણ રાજમાં મૂળરાજને લાગ વગ ધણો હતો, તેથી તેણે લશ્કર એકઠું કરી સામંતસિંહ ઉપર હુમલો કર્યો, ને તેને મારી નાંખ્યો. આવડા વંશનો કોઈ માણસ પાછળથી પોતાને હેરાન ન કરે, માટે તેણે મામાના બધા-કુટુંબનો નાશ કર્યો, ને પોતે અણહીલપુરની ગાદીએ બેઠો.

૭ વનરાજના દીકરા યોગરાજે સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું હતું. એક વખત યોગરાજના પાટવી કુંભાર ક્ષેમરાજે સોમનાથ પાટણ પાસે કોઈ વેપારીનાં વહાણ લૂટ્યાં, આથી યોગરાજ ધણો દિલગીર થયો અને હપકો આપ્યો કે આપણા વડવાના એવા કામથી લોકો આપણને ચોર (ચોરા ઉપરથી આવડા નામ પડ્યાનું કેટલાક કહેછે.) કહીને ધિક્કારેછે; તે ચોરની છાપ ભૂસી નાંખવાની મેં કરેલી મહેનત તમે શા માટે ધુળ મેળવોછો ?

૮ સોલંકી વંશનો મૂળરાજ, હજુ વગર ગુજરાતનો રાજ થઈ પડ્યાનું જાણી ઉત્તરમાંથી અજમેર અને દક્ષિણમાંથી તૈલંગ-ણના રાજાએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. બંનેની સાથે લડી શકાય તેમ નહિ હોવાથી અજમેરના રાજાને ઘણું ધન આપી મૂળરાજે પાછો કાઢ્યો, ને પછી તૈલંગણના લશ્કર સાથે લગ્ન કરી તેના સેનાપતિ આર્ષને હરવી મારી નાંખ્યો.

(૯) લૂટારો રાજા.

૧ હાલના કઠિયાવાડને અસલ સોરઠ કહેતા. તમે કોઈએ સોરઠમાં આવેલો ગિરનારનો ડુંગર જોયો છે ? ઉનાળામાં એ ડુંગર ઉપર થોડા દિવસ રહી આવીએ, તો બહુ મજા પડે છે. એ ડુંગરની ઉંચાઈ સાધારણ માણસની ઉંચાઈ કરતાં સાતસેં ગણી છે. એ ડુંગર જુનાગઢની થડમાંજ છે. વનરાજ, આ ગિરનારના અને તેની પાસે આવેલા ગિરના ડુંગરમાં રહી બહારવટું કરતો હતો.

૨ ગિરનાર ઉપર ચડી તમે સવારમાં ચારે તરફ નજર કરો, તો તમને આખો ડુંગર તેના ઉંડા રસ્તા સહિત ઝાડોથી ભરપૂર લાગશે, જમીનથી જેમ જેમ ઉંચા ચડીએ તેમ તેમ ઠંડો પવન આવે છે, તેથી એ ડુંગર ઉપર મજાનો ઠંડો પવન તમારા શરીરને લાગશે. ફુલ તથા પડોપાંદડી વગેરેની ખુશ કરે એવી સારી વાસ આવશે, સુંદર પક્ષીના જુદા જુદા રાગ સંભળાશે, ને તમારું મગજ આનંદથી શીતળ થઈ જશે.

૩ આ ડુંગરમાં પડી ભાગેલો એક કિલ્લો છે. એ જૂના વખતમાં જુનાગઢના રાજાને લૂટનો માલ તથા લગાઈનો સામાન ભરી રાખવાને માટે બહુ કામ લાગતો.

૪ સોમનાથ પાટણ વિષે આગળ તમને કહેવામાં આવ્યું છે. હાલમાં રેલ્વેના સાધનવડે ત્યાં જવું બહુ સહેલું થયું છે, પણ અગાઉ તેવાં સાધન નહોતાં. તેથી મોટાં મોટાં જંગલમાં થઈને જવું પડતું, અને એકાદ બે નહિ, પણ ઝાઝાં માણસ એકઠાં થઈને સોમનાથ મહાદેવની જાત્રા કરવા જતાં. સોરઠનો એ-

ટલે ગિરનારનો રાજા આવા જાત્રાગુઓને ઘણીવાર લૂટી દુઃખ દેતો. આવું લૂટફાટનું કામ કરનાર રાજા નહિ પણ લૂટારો કહેવાય.

૫ રાજાનું મુખ્ય કામ એ છે કે, રૈયતનું રક્ષણ કરવું. આથી શરવીર મૂળરાજે તેનું જોર તોડવા માટે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી સોરઠનો રાજા પોતાની ફોજ સાથે લડવા તૈયાર થયો. એનું નામ અહરિપુ હતું.

૬ આ વખતે કચ્છમાં લાખો નામે રાજા રાજ કરતો હતો, તેને અને આ અહરિપુને ઘણી દોસ્તી હતી. એ લાખાએ કાઠી-આવાડમાં પ્રથમ બાજરીનું વાવેતર (સિંધમાંથી બી લાવીને) કરાવ્યું હતું, એમ કહેવાય છે.†

૭ ભાઈબંધને મદદ કરવા એકદમ લાખો સોરઠમાં આવ્યો. પછી કાઠિયાવાડના મધ્ય ભાગે આવેલા આટકોટ ગામ પાસે ભાદર નદીના કાંઠાપર બંને ભાઈબંધો મૂળરાજની સામા થયા, પણ તેમાં તેઓ મરાયા,* ને મૂળરાજ આજીવજીવનો મુલક તાબે કરી જાત્રાગુઓનું દુઃખ મટાડી પાછો પાટણ ગયો.

૮ મામાને ત્યાં ઉછરી મોટો થયો હતો, એ ગુણ મનમાં ન લેતાં મૂળરાજે મામાના આખા કુટુંબનો નાશ કર્યો, એથી ઘડપણમાં એને ઘણો પસ્તાવો થયો. અને એ મોટા પાપથી હું

† કાઠીઆવાડમાં દુહો બોલાય છે કે—

“ બલિહારી તુજ બાજરી, જેનાં લાંબાં પાન;
ઘોડે પાંખો આણિયું, બુઢા થયા જીવાન, ”

*એ લાખાનો પત્થરનો પાળિયો હજી આટકોટ ની (નવાનગર તાબાનું) હદમાં પૂજાય છે.

શી રીતે છૂટીશ, એવા વિચાર તેને વારંવાર આવવા લાગ્યા તેથી જનના કરવી, દેહરાં બંધાવવાં, ધર્મની કથાઓ સાંભળવી, દાન કરવું, વગેરે પુણ્યનાં કામ તે કરવા લાગ્યો. તેણે ઉત્તર હિંદમાંથી ઘણા બ્રાહ્મણને તેડાવીને પોતાના દેશમાં વસાવ્યા, અને તેમને સીહોર, ખંભાત વગેરે ઘણાં ગામ દાનમાં આપ્યાં. એ ગામો મળવાથી હાલ જાલાવાડ તથા ગોહિલવાડના ઐદિચ્ય બ્રાહ્મણો મોટા જમીનદાર છે. વળી તેણે શ્રીસ્થળ (સુંદર દેકાણું. સિદ્ધપુર.) માં રૂદ્રમાળા નામે શંકરનું એક મોટું દેવળ ચણાવવામાંડ્યું, પણ તે તેના વખતમાં પૂરું થયું નહિ.

૯ માણસોને જેમ જેમ મોત નજીક આવતું જાય છે; તેમ તેમ પોતાનાં પાપ યાદ આવે છે, ભારે પરતાવો થાય છે, ને પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવાનું સૂઝે છે; માટે માણસોએ નાનપણથીજ પાપથી (બૂડાં કામથી) બહીતાં રહેવું, અને બની શકે તેટલાં સારાં કામ (સત્ય દયા, ભક્તિ વગેરે) કરવાં.

૧૦ મૂળરાજ ગુજરી ગયા પછી, ચામુંડ, વલ્લભસેન અને દુર્લભસેન નામે રાજા થયા, તેમના વખતમાં કાંઈ જાણુવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. ચામુંડ, પોતાના પિતા મૂળરાજના વખતમાં ચંચળ અને બળવાન હતો, પણ પાછળથી આગસ તથા મોજ-શાખમાં પડી જવાથી તે સારો રાજા કહેવાયો નહિ. તેણે મૂળરાજ જીવતાં નર્મદા અને મહી નદીની વચ્ચે આવેલો લાટ દેશ જીતી લીધો હતો.

(૧૦) સોમનાથનું ખેદાન મેદાન.

૧ આ વખતે હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં એક નવી પ્રજા જ્ઞેરમાં આવી હતી. એ પ્રજા મુસલમાન ધર્મ પાળનારી હતી. આપણો દેશ મૂર્તિને પૂજનારો છે, અને મુસલમાનો મૂર્તિને માનતા નથી, તેથી એ પ્રજાને આપણી સાથે ધર્મનું વેર ઉત્પન્ન ન થયું હતું.

૨ ધર્મનું અભિમાન બુદ્ધિજ્ઞ પ્રકારનું છે. ધર્મ સાચવવા માટે માણસો મરણીઆ થાય છે. મુસલમાની ધર્મ સ્થાપનાર મહમદ પેગમ્બરનો જન્મ અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં આજથી આશરે ત્રીસ વરસ ઉપર થયો હતો. તેના બોધથી ત્યાંના લોકો પોતાના ધર્મને એટલા બધા ચઢાતા હતા, કે તેમણે તરવારના જ્ઞેરથી ઘણા ભાગમાં એ ધર્મ ફેલાવ્યો.

૩ હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય કોણમાં આવેલા ગીજની શહેરમાં મહમુદ ગજનવી નામે જગરો આઢશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પૈસાના લોભથી હિંદુસ્તાન ઉપર ઘણી સ્વારીઓ કરી મોટાં મોટાં દેવળ તોડી પાડી મૂર્તિઓ ભાગી નાંખી હતી.

૪ આ વખતે સોરઠમાં આવેલું સોમનાથ મહાદેવનું દેવળ ઘણું વખાણાતું હતું. તેમાં ઘણી દોલત એકઠી કરવામાં આવી હતી. એ દેવળના ખરચ માટે આસપાસના રાજાઓએ ઘણાં ગામ બક્ષિસ આપ્યાં હતાં. બેહમર બ્રાહ્મણ દરરોજ ત્યાં પૂજા કરતા. ૩૦૦ ગવૈયા, અને જત્રાણુની હજમત કરવા ૩૦૦ હજમ ત્યાં રહેતા ! મહાદેવને નવરાવવા માટે ઠેક ગંગા નદીથી કાવડીઆ ચ-

ખીને ગંગાજળ મંગાવવાની ગોઠવણ કરી હતી. એ પ્રમાણે એક મોટા રાજ્યના જોવા સોમનાથ મહાદેવનો ઠાઠ હતો.

૫ આ દેવળની દોલત તથા તેનાં વખાણ સાંભળીને મહમૂદે તે લૂંટવાનો વિચાર કર્યો. ૨૦ હજાર ઉંટપર લડાઈનો સામાન ભરીને મોટા લશ્કર સાથે તે મુલતાન થઈ રણ ઉતરી ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યો, અને કોઈ સામું ન થતાં તે વગર હરકતે સોમનાથ પાટણ આવ્યો ઇ. સ. ૧૦૨૪.

૬ પાટણનો (ગુજરાતનો) રાજા આ વખતે હિંદુસ્તાનમાં જળ્મરો ગણાતો હતો, પણ મહમૂદે ઓચિંતો આવી પહોંચવાથી તે સામે થઈ શક્યો નહિ, અને પાછળથી લશ્કર એકઠું કરી તે મહમૂદની પાછળ ગયો. આ રાજાનું નામ **ભીમદેવ** હતું. ને તે દુર્લભસેનનો ભત્રિજો થતો હતો. એ લડવામાં બહાદુર હતો.

૭ દેવળનું રક્ષણ કરવાને ખીજા કેટલાક નાના રાજાઓ પણ અભાસપાટણના કોટની અંદર એકઠા થઈ ગયા હતા એ બધાએ એ દિવસ સુધી મહમૂદને ફાવવા દીધો નહિ, અને ત્રીજે દિવસે તો ભીમદેવ પોતાના લશ્કર સાથે તેમને આવી મળ્યો. તેણે ભારે લડાઈ મચાવી. હર હર મહાદેવ કરતું તેનું લશ્કર મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું, અને મુસલમાનો પણ “ યા અલ્લાહ ” ના પોકાર કરતા સામા થયા એ લડાઈમાં ભીમદેવે ઘણા મુસલમાનોનો ઘાણ કાઢી નાંખ્યો, પણ અતિ મરણીઆ થયેલા મુસલમાનોએ જીત મેળવી, અને ભીમ નાસી ગયો. પછી મહમૂદ કોટ ઉપર ચડી શહેરમાં પેઠો, અને પૂજારીઓએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા છતાં, અને ઘણું ધન આપવાનું કહ્યા છતાં તેણે સોમનાથ મહાદેવનું લિંગ (મૂર્તિ) તોડી પાડી તેના ત્રણ કડકા કર્યા, અને

તે મક્કા, મદીના તથા ગીજનીમાં મોકલી દીધા. તેણે દેવાલય તથા શહેર લૂંટી ઉજડ જેવું કરી મૂક્યું. જે લોકો વહાણમાં ખેસી નાસી ગયા તે જીવતા રહ્યા, ને ખીજ મરણ પામ્યા અથવા વટલાયા.

૮ સોમનાથ મહાદેવનું દેવળ ત્યારપછી કેટલાક રાજાઓએ સમરાવ્યું હતું, પણ ખીજ મુસલમાન આદ્શાહોના હુમલાથી તેને ઘણીવાર નાશ થયો હતો, તેથી પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મહાદેવનું નવું દેવળ બંધાવવામાં આવ્યું છે; અને આજ આશરે નવસે વરસ થયાં જૂનું દેવળ, પડી ભાંગેલી હાલતમાં ગોળ ધુમટ સહિત સમુદ્ર કાંઠે આવેલા કોટની થડમાં ઉભું રહેલું જેવામાં આવે છે.

૯ ભીમદેવ હારીને કંચકોટમાં ભરાયો હતો, તેથી મહમૂદ ગીજની પાછા જતાં એના પર હથોડી કચો, પણ ત્યાંથી ભીમદેવ નાસી ગયો. પછી મહમૂદ ગીજની ગયો. માર્ગમાં ભૂલે પડવાથી તે બહુ દુઃખી થયો હતો, ને પાણી વગર સિંધના રણમાં તેનું ઘણું લશ્કર મરી ગયું હતું.

(૧૧) સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને મીનળદેવી.

૧ મહમૂદ ગયા પછી ભીમદેવ પાછો પાટણ આવ્યો, અને મુસલમાનો વારંવાર હિંદુસ્તાનપર ચડી આવતા, તેથી તેમને અટકાવવા હિંદુરાજાઓએ સંપ કચો, તેમાં આ ભીમદેવ ભળ્યો નહિ; કેમકે તેણે અણહિલવાડનું રાજ હમણાં પાછું મેળવ્યું હતું, અને તે દૂર હોવાથી તેને ખીજ રાજાઓના જેટલી ખીજ નહોતી. પણ એક સંખી રાજાએ ભેગા ન ભળવામાં તેણે ભૂલ કરી તે ખીજ રાજાઓ સાથે ભળ્યો હોત, તો ખીજાઓના બળમાં વધારો

આત, અને મુસલમાનોને અટકાવી શકાત.

૨ એક સંપત્તિ ન લગવાથી અજમેરનો રાજા વિશળદેવ ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો, તેમાં ભીમદેવ હાર્યો, ને વિશળદેવ જીતની નિશાની માટે વિસલનગર શહેર વસાવીને પાછો ગયો.

૩ વિશળદેવ ગયા પછી ખીજે વરસે ભીમદેવે સિંધ દેશ જીતી લીધો. એના વખતમાં માળવામાં સોજરાજા રાજ કરતો હતો. એ રાજા વિદ્યાનો શોખીન હોવાથી તેણે પોતાના રાજમાં કાળિદાસ પંડિત જેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો રાખ્યા હતા.

૪ ભીમદેવના વખતમાં વિમળશાહ નામે એક પૈસાદાર શ્રાવક હતો, તેણે આખું ઉપર દેવવાડમાં તથા અંબાજી પાસે કુંભારીઆમાં સુંદર જૈન દહેરાં બંધાવ્યાં હતાં. એ દહેરાં હાલ પણ છે.

૫ ભીમદેવ તીર મારવામાં હોશિયાર હતો, તેથી આણવળી કહેવાય છે. એની પછી તેનો દીકરો કરણ રાજા ગાદીએ બેઠો. એ કરણ, મીનજદેવી નામે રાણીને પરણ્યો હતો. એ મીનજદેવીએ પાલણુપુરમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ નામે કુંવરને જન્મ આપ્યો ઈ. સ. ૧૦૯૧.

૬ સિદ્ધરાજ ૩ વરસનો થયો, સારે રમતાં રમતાં પોતાના આપની ગાદી ઉપર ચડી બેઠો, તેથી તે વખતે સાઈ મુહુર્ત જાણી કરણ રાજાએ તેને અણહીલપુર પાટણની ગાદીએ રાજરીત પ્રમાણે બેસાડ્યો. ત્યાર પછી થોડા વખતમાં કરણ ગુજરી ગયો.

૭ સિદ્ધરાજ નાનો હોવાથી તેની મા મીનજદેવી કારભાર ચલાવતી હતી. તમ્મસમાંથી કોઇ કોઇએ વિરમમાં મનું મુનસર

અને ધોળકાનું મલાવ તળાવ^૧ જોયું હશે. લોકોના સુખને માટે પાણીની તાણ ન પડે તેટલા સાઈ એ એ મોટાં તળાવ મીનગદેવીએ બંધાવ્યાં હતાં. તેણે સિદ્ધરાજ પાસે જનત્રાણ ઉપરના કેટલાક વેરા ઝોઝા કરાવ્યા હતા.

૮ લોકોને સુખી કરવા માટે સિદ્ધરાજ ઘણી મહેનત લેતો. તેણે પાટણમાં એક મોટું તળાવ ખોદાવ્યું હતું. એ તળાવ બાર વરસે તૈયાર થયું હતું, એમ કહેવાય છે. તેને ફરતી શકરની હ-જાર દેરીઓ બંધાવી હતી, તે પરથી એ તળાવનું નામ સહસ્ર-લીંગ પડ્યું હતું. એ તળાવ તૂટેલી હાલતમાં હજી પાટણમાં છે. સિદ્ધરાજના શ્રીપાળ નામે કવિએ એ તળાવ વિષે એક સુંદર કાવ્ય બનાવ્યું છે.

૧ મીનગદેવીના ઇન્સાફ વિષે એક વાત ચાલે છે કે:-ધોળ-કામાં મલાવ તળાવ બંધાવતી વેળા એના પૂર્વ કિનારાપર એક નાયકાનું ઘર આવેલું હતું તે પાડી નાખ્યા વગર તળાવનો ઘાટ જરા વાંકો થતો હતો, તેથી મીનગદેવીએ તે વેચાતું લેવા માગ-ણી કરી. પણ નાયકાએ તે ન આપ્યું, તેથી રાણીએ જોર જૂલમ ન કરતાં એટલી જગા પડતી રાખી બીજે પાળ બંધાવી એ ઉ-પરથી ગુજરાતમાં કહેવત ચાલે છે કે “ ઇન્સાફ જોવો હોય, તો મલાવ તળાવ જુઓ ”

આગળના વખતમાં રાણીઓને વધારે છૂટ હતી. તે ઇચ્છા-પરથી પરણતી, ઘણીને રાજકાજમાં સલાહ આપતી તે કુંવર નાનો હોય તો પોતે રાજ ચલાવતી. આજના જોવું તે વખતે રાણીઓને સખ્ત બંધન નહોતું.

(૧૨) સિદ્ધરાજ અને કુંભાર કન્યા.

૧ ફરી એકવાર આપણે જુનાગઢ તરફ નજર કરીએ. જુનાગઢ પાસેના મજેવડી ગામમાં હડમત નામે એક પરદેશી કુંભારને ત્યાં રાજદરબારમાં શોભે તેવી એક રૂપાળી કન્યા હતી. સિદ્ધરાજના ભાટોએ એ કન્યા કોઈ રાજકુળની છે, એમ જાણી તેનું સગપણ પોતાના મહારાજ સાથે કર્યું.

૨ જુનાગઢમાં આ વખતે મહારિપુના વંશનો રાખેંગાર નામે રાજા રાજ કરતો હતો. પોતાના રાજમાંથી સિદ્ધરાજ આવું કન્યા રત્ન પરણી જાય, એ તેને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તે પોતે તેને પરણી બેઠો.

૩ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવો બહાદુર રાજા આ અપમાન ખમી શક્યો નહિ, અને તરત તેણે જુનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી. માર્ગમાં તેણે કેટલાંક ગામને કોટ બંધાવ્યા, અને કેટલાંક ગામમાં વાવ, ફૂવા વગેરે જરૂરનાં નવાણું કરાવ્યાં, વઢવાણનો ગઢ, સાયલાનું તળાવ, આણંદપુરનો ગઢ, સરધારનું તળાવ વગેરે બાંધકામ તેણે આ વખતે બંધાવ્યાં હતાં.

૪ રાખેંગાર, આવા બળવાન મહારાજ સાથે લડાઈમાં ટકી શકે તેમ નહોતો, તેથી તે પોતાના ગિરનાર ઉપર બાંધેલા મજ-

* આંગણ આંખો મોરિયો^૧ સાખ પડી ધર્યાર ^૧મોર આવેલો.
દેવે ઉપાધ^૨ દેવડી, નહિ જાતે કુંભાર. ^૨ઉપજાવી

ખૂત કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. ડુંગરના છાના માર્ગે અનાજ વગેરે મળી શકવાથી તે બાર વરસ સુધી પોતાનો બચાવ કરી શક્યો. એ બાર વરસના ઘેરામાં રાણકદેવીને માણેરો અને ડાંગરો નામે બે ડુંગર અવતર્યા હતા.

૫ બાર વરસ તો શું, પણ બીજાં ચોવીસ વરસ થઈ જાય, તો પણ સિદ્ધરાજ છત કર્યા વગર પાછો જાય તેવો નહોતો. એવામાં રાણેંગારના બાણેજ પુટીને સિદ્ધરાજને મળવાથી તે ગિરનારનો મજબૂત કિલ્લો છૂટી શક્યો. તેમણે રસ્તો બતાવી સિદ્ધરાજના લશ્કરને કિલ્લામાં દાખલ કર્યું. + પછી રાણેંગાર પોતાનાં થોડાં માણસ લઈ બહારથી લડ્યો; પણ અંતે મરાયો; અને રાણકદેવી સિદ્ધરાજના હાથમાં આવી.

૬ રાણેંગારને મારી સોરઠને ગુજરાત સાથે જોડી દઈ ત્યાં પોતાની ત-ફનો એક સૂમો નીમી, રાણકદેવીને ઘણું સિદ્ધરાજ પાટણ તરફ રવાના થયો. ત્યાં ગયા પછી તેને ઘણું એ સમજાવ્યું,

+ કોઈ કારણસર રાણેંગાર પોતાના બાણેજ દેશજી અને વિશજી ઉપર નારાજ થયો, તેથી તેમને મહેલમાંથી કાઢી મૂક્યા. તેઓ કિલ્લાના દરવાજાની ચોકી કરનાર દરવાજાને એમ કહી બહાર નીકળ્યા, કે અમે દાણાની પોટો ભરવા જઈએ છીએ, તે પાછા આવીએ, ત્યારે દરવાજા ઉઘાડજો. પછી તે સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેની સાથે સગપણ કાઢી મદદ કરવા તૈયાર થયા. તેમણે પોટીઆ ઉપર સિદ્ધરાજના જોડાઓ ભરી દરવાજા ઉઘાડી કિલ્લામાં દાખલ કર્યા અને પોતાના મામાનો નાશ કરાવ્યો, મામાને ત્યાં મોટા થઈ તેનું સત્યાનાશ કઢાવનાર નિમકહરામ બાણેજને આખરે સિદ્ધરાજને હાથે મરાયા, તે પોતાના ખરાબ કામનો બદલો પામ્યા.

તોપણ એ પવિત્ર રાણીએ સિદ્ધરાજ સાથે ફરીથી પરણવા એ-
ખી ના પાડી. સિદ્ધરાજે ખીક દેખાડી તેની નજર આગળ તેના
એ વહાલા કુંવરને મારી નાંખવાનું નિર્દય કામ કર્યું, તોપણ તે
સતી રાણી જરાએ ડગી નહિ. આખરે થાકીને તેની મરજી પ્ર-
માણે સિદ્ધરાજ તેને માનપાન સાથે વઢવાણ લાગ્યો, ને ત્યાંની
ભોગાવા નદીમાં તેને સતી થવા દીધી. સિદ્ધરાજે એ દેકાણે બં-
ધાવેલું દહેરું. હજી પણ વઢવાણમાં ભોગાવાને કાંઠે કિલ્લાની અંદર
છે. પોતાના ધણીના મહદા સાથે કે તેની પાઘડી લઈને લાકડાની
એક ખડકી ધામધૂમથી જીવતાં ને જીવતાં બળી મરવું. તેને
સતી થવું કહેછે. હિંદુસ્તાનમાં એવી સતીઓના પાળીઆ ઘણે
દેકાણે જોવામાં આવેછે. હાલમાં એ રિવાજ બંધ થયો છે.

× રાણકદેવી અને રાખેંગારના દુહા કાઠીઆવાડમાં ઘણી
અસર કરે તેવી રીતે બોલાય છે. એના થોડાક નમુના આ નીચે
લખ્યા છે:—માણેરા નામે મોટા કુંવરને, સિદ્ધરાજ કિલ્લા ઉપર
મારવા લાગ્યો. ત્યારે તે રાણકદેવીની સોડમાં ભરાઈ રેવા લાગ્યો,
એ વખતે દેવીએ તેને કહ્યું કે:—

(૧) માણેરા તું મ રોય, મ કર આંખો રાતીયો,
લાગે કુળમાં ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે.

(૨) રાખેંગારના મહદા પાસે બોલી કે—

સ્વામી ઉઠો સૈન્ય લઈ, ખડગ ધરો ખેંગાર,
છત્રપતિએ છાછયો. ગઢ જૂનો ગિરનાર.

(૩) ગિરનારને જોઈ બોલી—

ઉઠ્યો ગઢ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે;
મરતાં રાખેંગર, ખરેડી ખાંગો નવ થયો.

૭ આ રાણકદેવી કુંભારની કન્યા નહોતી, પણ સિંધના એક નાના રાજની કુંવરી હતી. એ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મી હતી તેથી જોખીએ વહેમ ધાલવાથી તેને જીવતી જંગલમાં મૂકી દીધી હતી, તે સાંથી હઝમત કુંભારના હાથમાં આવી તેને ઘેર ઉછરી મોટી થઇ હતી.

(૧૩) સિદ્ધરાજ અને યશોવરમાન.

૧ સિદ્ધરાજની નાની ઉમ્મરમાં, જ્યારે તે ગુજરાતમાં ફરવા ગયો હતો. ત્યારે માગવાના રાજા યશોવરમાએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. એ વેળા પ્રધાન પાસે પૂરતું લશ્કર ન હોવાથી

(૪) ગોઝારા ગિરનાર, વળામણ વેરીને કિયોઃ
મરતાં રાખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થયો.

(૫) કિલ્લાથી નીચે ઉતરતાં ગિરનાર પડતો હોય, એમ જાણી
બોલી— માં પડ મ્હારા આધાર, ચોસલ કોણ ચડવશે;
ગયા ચડવણુહાર, જીવતા જાતર 'આવશે' (જાત્રાણ)

(૬) દામોદર કુંડ જઈને બોલી કે—
ઉતર્યા ગઢ ગિરનાર, તનકું આબ્યું તળેટીએ;
વળતાં ખીજ વાર, દામો કુંડ નથી દેખવો.

(૭) પાટણને પાદર જઈ બોલી કે—
ખાળું પાટણ દેશ, જીસે પટોળાં નીપજે;
સરવો સોરઠ દેશ, લાખેણી મળે લોખડી. (શાલ જોવી
જરીયાની એઠણી)

વિશેષ હકીકત રાસમળામાંથી શિક્ષકે કહી બતાવવી.

તે સામે ન થતાં તેણે ધન આપી યશોવર્માને પાછો કહાડ્યો હતો. સિદ્ધરાજને આ વાત ગમી નહિ, તેથી તેણે માળવા ઉપર ચડાઈ કરી. x

૨. આગળ માળવામાં જવાનો રસ્તો અધરો હતો, પણ હાલ જો તમે માળવામાં જવાનું ધારો, તો ગોધરા-રતનામ રેલવેને રસ્તે માળવામાં જવાશે. આગલા વખતમાં રેલવેનું સાધન નહોતું, અને ગુજરાત તથા માળવાની હદ વચ્ચે ઘણી ઝાડી તથા મોટાં જંગલ હતાં, તે વખતે માળવાની રાજધાની ધારાનગરીમાં હતી, (હાલ તેને ધાર કહે છે)

૩ સિદ્ધરાજે ધારાનગરને ઘેરો ઘાત્યો, અને આસપાસને મુલક ઉતાવળે તાબે કરી લીધો, પણ ધારાનગર છતાંયું નહિ. ઘણાં વરસ વીતી જવાથી તે ગુરસે થઈ બોલ્યો કે, યશોવર્માને પકડી તેની ચામડીનું મ્યાન થશે નહિ, ત્યાં સુધી મારી આ તરવાર ઉઘાડી રહેશે. અંતે બાર વરસે યશોવર્મા પકડાયો, ને તેની ચામડી ઉતરાવવા સિદ્ધરાજે હુકમ કર્યો, પણ તેના ગાંધા પ્રધાને સમજાવીને સહેજ ચામડી ઉતરાવી તરવારે બંધાવી, એ વાતકી હુકમ બંધ કરાવ્યો.

૪ પછી માળવાને ગુજરાત સાથે જોડી દઈ યશોવર્માને કેદ કરી સાથે લઈ સિદ્ધરાજ પાટણ આવ્યો. પાટણમાં આવ્યા

x માળવામાં હમેશાં સારો વરસાદ પડવાથી પાક ઘણો થાય છે, ને દુકાળની પીડા ભોગવવી પડતી નથી ત્યાં દેાર પણ સારાં હોય છે. કોઈ માણસ ગરીબોને પાળી ધર્મનાં કામ કરે છે, ત્યારે સોડો કહે છે કે, “એતો રાંકનો માળવો છે.”

પછી તે યશોવર્મા સાથે સારી રીતે વર્તતો ને તેનું માન સાચવતો હતો.

૫ સિદ્ધરાજના જોરાવર લશ્કરથી દક્ષિણ તથા ઉત્તરના કેટલાક રાજ્ય ડરતા, ને તે નાખુશ ન થાય તેવી રીતે ચાલતા.

૬ આ પ્રતાપી અને બહાદુર રાજા ગુજરી ગયો, ત્યારે તેને પુત્ર નહોતો, તેથી લોકો કહેછે કે, રાણકદેવીએ મરતી વખત દીધેલો શાપ ખરો પડ્યો. ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓમાં તે સૌથી વધારે જાણીતો છે. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર પણ માળવા, સોરઠ, વગેરે જીતવાથી વધ્યો હતો. તેણે રૈયતના મુખના માટે, તળાવ, કૂવા, દહેરાં વગેરે ઘણાં કામ કરાવ્યાં હતાં. આજ પણ કોઈ ખંડેર, વાવ, કૂવા કે તળાવ જોઈને લોકો બોલી ઉઠેછે કે, એ તો સુધરાજેસંગે કરાવ્યું હશે. ગુજરાતમાં તે હજી “સુધરા જેસંગ” ને નામે જાણીતો છે. રૂદ્રમાળાનું દહેરું સુધરાવી બ્રાહ્મણોને ઘણું દાન આપી એણે શ્રીસ્થળનું નામ પોતાના નામપરથી સિદ્ધપુર પાડ્યું.

૭ તેના ઇન્સાફ વિષે એક વાત ચાલે છે, કે ખંભાતમાં એકવાર હિંદુ મુસલમાનો લડ્યા, અને તેના આગેવાનો ફર્યાદ કરવા પાટણ આવ્યા, ત્યારે તેમને ધીરજ આપી પાછા કાઢ્યા. પણ થોડા દહાડા પછી પોતે વેશ બદલી ખંભાત ગયો, અને શહેરમાં ફરી તમામ હકીકત મેળવી લીધી. પછી પાટણમાં જાને જાતના મુખ્ય માણસોને તેડાવી શિક્ષા કરી, મુસલમાનોને મસીદ બંધાવી આપી ને હિંદુને ઠપકો આપ્યો.

૮ સિદ્ધરાજ માળવે જતાં પોતાનો રથ પહાડી રસ્તે ન

ચાલવાથી ચારાહી ગામમાં મૂકી ગયો, ને બધા લોકોને સાચવવાની બલામણુ કરી. અજ્ઞાન લોકોએ તેના કડકા કરી જુદા જુદા ભાગ સાચવી રાખ્યા ! પછી સિદ્ધરાજે રથની આવી દશા જોઈ, ત્યારે તેમની મૂર્ખાઈ ઉપર હસી કાંઈ શિક્ષા કરી નહિ. વળી માળવેથી પાછા આવતાં રસ્તામાં ઉંઝા ગામમાં મુકામ કર્યો, ત્યારે ત્યાંના કણુખી તેના તંબુએ સલામ કરવા આવ્યા, ને પોતાની નાતની રીત પ્રમાણે સિદ્ધરાજનો પાથરેલો પલંગ જોઈ તે ઉપર ચડી બેઠા. સિપાઈએ ના પાડી તોપણ તેમણે માન્યું નહિ. પછી સિદ્ધરાજ તંબુમાં આવ્યો, ત્યારે કાંઈ બોલ્યાં નહિ, ને બધાને તેણે માન આપ્યું. એવો તે મોટા દિલનો રાજા હતો. ૪૧૮ વરસ રાજ્ય કરી બાવન વરસની ઉંમરે તે ઈ. સ. ૧૧૪૩ માં મરણ પામ્યો.

(૧૪) હેમાચાર્ય.

૧ હેમાચાર્ય, જૈન ધર્મના સાધુ હતા. તેમનો જન્મ આશરે આઠસે વરસ ઉપર (સને ૧૦૮૮) ધંધુકા ગામમાં એક મોટા વાણિયાને ત્યાં થયો હતો. તેમનો બાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતો હતો અને મા શ્રાવક ધર્મ પાળતી હતી. નાનપણમાં તેને ત્રાંજદેવ કહેતા. તેની પાંચ વરસની ઉંમર હતી, ત્યારે ધંધુકામાં જૈનધર્મના આચાર્ય દેવચંદ્રસરી ફરતા ફરતા આવ્યા. તે, આ બાળકની હોશિયારી તથા આગળ જતાં તે કોઈ પ્રખ્યાત માણસ થશે, એવાં લક્ષણ જોઈ, તેની માને સમજવી પોતાની સાથે તેડી ગયા. પછી તેને નવમે વર્ષે સાધુ બનાવ્યો, ને તેનું નામ સોમદેવ મુનિ પાડ્યું.

૨ દેવચંદ્રસૂરીએ સોમદેવને બધાં શાસ્ત્ર ભણવાની ગોઠવણ કરી આપી, તેથી તે પોતાની હોશિયારીથી થોડા વરસમાં ઘણું ભણ્યો. એણે ૨૧ વરસની ઉંમરે એટલી બધી વિદ્યા મેળવી, કે તેના ગુરૂએ તેને આચાર્યની મોટી પદવી આપી અને સાધુઓનો મુખી બનાવ્યો. સારથી તે હેમાચાર્યને નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

૩. તેણે પોતાની વિદ્યા તથા ચતુરાઈથી ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ શ્રાવક ધર્મમાં નહોતો તોપણ તેનો ઘણો પ્યાર મેળવ્યો હતો. સિદ્ધરાજના વખતમાં એ પંડિતે ઘણા ગ્રંથ લખ્યા હતા. એ ગ્રંથો કાંઈ જૈન ધર્મનાજ નહોતા, પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કોષ વગેરે ઘણી જાતના, સર્વને ટામ લાગે તેવા હતા. તેણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાના (સંસ્કૃતમાંથી બગડેલી) વ્યાકરણનો એક ગ્રંથ બનાવી તેની સાથે પોતાનું તથા રાજાનું નામ જોડી, તેનું નામ સિદ્ધહૈમ રાખ્યું હતું. એ ગ્રંથ હજી ઘણો વખણાય છે. સિદ્ધરાજે એ વ્યાકરણ પોતાને બેસવાના હાથી ઉપર માન સાથે પધરાવીને પોતાના પુરતકસંગ્રહમાં મૂકાવ્યું હતું, અને તેની ઘણી નકલો લખાવીને રાજ્યની મોટી મોટી પાઠશાળામાં મોકલી હતી.

૪ સિદ્ધરાજ પછી તેનો પિત્રાઈ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો. સિદ્ધરાજ પોતાની પછી અને ગાદીએ બેસાડવા રાજી નહોતો, તેથી તેને રાજા થતા પહેલાં ગુજરાતમાંથી નાસી જવું પડ્યું હતું. એ સંકટના વખતમાં તેને હેમાચાર્યે ઘણી મદદ કરી હતી, તેથી કુમારપાળે તેને પોતાનો ગુરૂ માન્યો અને શિવધર્મ છોડી પોતે જૈનધર્મ પાળવા લાગ્યો, કુમારપાળે પોતાના રાજમાં એવો સાદ પગવ્યો હતો, કે કોઈએ જીવહિંસા કરવી નહિ. તેણે માંસ

નથા દારૂનો ત્યાગ કર્યા હોતો. પોતાના ઘોડાઓને પણ તે ગાળ્યા વગરનું પાણી પાવા દેતો નહિ.

૫ સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાળના વખતમાં આ હેમાચાર્ય પંડિતે જૈનધર્મની મોટાઈ બતાવવાને મોટા મોટા બ્રાહ્મણ પંડિતો સાથે સભા ભરી વાદ કર્યા હતા. આ મોટા પંડિતે ૮૪ વર્ષની ઉંમરે દેહ ત્યાગ કર્યો. હેમાચાર્ય જોયો પંડિત ગુજરાતમાં બીજો થયો નથી. ગુજરાતમાં થયેલા પ્રખ્યાત પંડિતોમાં હેમાચાર્ય સૌથી સરસ ગણાય છે. કુમારપાળના વખતમાં “દ્વયાશ્રય” (બે આશ્રય) નામે કાવ્ય બનાવી પોતે ઘણું માન મેળવ્યું હતું. સોળાંકી વંશના રાજાઓની હકીકત સાથે બાકરણના નિયમ સમજાય તેવી ગોઠવણ (ભદ્રી કાવ્ય જેવી) એ કાવ્યમાં છે.*

(૧૪) રાજા કુમારપાળ.

૧ સિદ્ધરાજ પછી તેના કાકાના દીકરાનો દીકરો કુમારપાળ પાટણ આવી ગાદીએ બેઠો. સિદ્ધરાજની બીકથી તેને ગામેગામ જાની રીતે ભટકવું પડ્યું હતું, તે વેળા જે લોકોએ એને મદદ કરી હતી, તે બધાને એણે આ વખતે સારી રીતે રાજ કર્યા. હેમાચાર્ય પંડિતના બોધથી અને તેમણે સંકટ વેળા કરેલા ઉપકારના બદલામાં કુમારપાળે પોતાના આપદાદાનો શૈવ પંથ બદલી

* હેમાચાર્ય અને બીજા જૈન ગ્રંથકારોએ લખેલાં પુસ્તકો ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં વિદ્વાનોને ઘણી મદદ મળી છે.

જૈન ધર્મ ગ્રંથો કયો. એ પચાસ વરસની પાકી ઉમ્મરે ગાદીએ બેઠો.

૨. ઉદયન મંત્રી નામે સિદ્ધરાજના જૈન પ્રધાને કુમારપાળને દુઃખના વખતમાં બહુ મદદ કરી હતી; તેથી કુમારપાળે તેના દીકરાઓને મોટી જગ્યાઓ આપી. એ મંત્રીનો વાહદ નામે દીકરો સિદ્ધરાજના પક્ષનો હતો, તેથી તે કુમારપાળ ગાદીએ બેસવાથી નારજ થયો હતો. તેણે નાગોર (અજમેર) ના રાજાને સમજાવ્યો, કે કુમારપાળમાં કાંઈ દમ નથી, અને તે પોતાના બેનથી સિદ્ધરાજના સેનાપતિ કાનદેવની મદદથી ગાદીએ બેઠો છે, માટે તમે આ વખતે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરશો, તો જરૂર ફતેહ મેળવશો.

૩. એથી નાગોરનો રાજા આનક, ગુજરાતપર ચડ્યો. કુમારપાળ તેને અટકાવવા માટે સામો ચાલ્યો, અને બંને તરફના કેટલાંક માણસ મરાયા પછી નાગોરના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. કુમારપાળે તાકીને એક તીર આનક રાજાને માર્યું, તેથી તે ભોંય ઉપર પડ્યો અને કુમારપાળની જીત થઈ. એ પછી આનક રા-

---

* કુમારપાળને ભટકતી હાલતમાં સિદ્ધરાજના માણસોથી જે કુંભારે જાણ્યો હતો, તેને ગાદીએ બેસતી વખતે ૭૦૦ ગામે નો અધિપતિ બનાવ્યો. ત્યારથી એ કુંભારના વંશને પોતાને કુંભાર કહેતાં શરમાય છે, ને તેથી તેઓ પોતાને સગરા રજપૂત કહેવડાવે છે.

કુમારપાળને ગાદી મળવા વિષે એક વાત ચાલે છે કે:-સિદ્ધરાજની મરણ કુમારપાળને ગાદી આપવાની નહોતી, તેથી પ્ર-

જાએ પોતાની કુંવરી કુમારપાળને પરણાવી તેની સાથે સલાહ કરી એવામાં ખબર મળી કે, માળવાના રાજાને વશ કરવા ગયેલા સરદારો શત્રુ સાથે મળી જઈ બધું લસ્કર ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે, એથી કુમારપાળ ફોજ લઈ તેની સામે ગયો, અને માળવાની ફોજને હરાવી ગુજરાતની બહાર હાંકી મૂકી.

૪ એક દહાડો કોકણ દેશના કેટલાક બારોટ કુમારપાળના દરબારમાં આવી પોતાના રાજાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, કે તે બધાનો ઉપરી અને બળવાન છે. એથી કુમારપાળને ક્રોધ ચડ્યો, ને તે રાજાને જીતવા માટે એણે ઉત્તમના દીકરા અમરભટ્ટને કેટલીક ફોજ આપી મોકલ્યો. પહેલીવાર તે હારીને પાછો આવ્યો, પણ બીજીવાર વધારે ફોજ લઈને લડવા જતાં જીત્યો, અને ત્યાંના રાજાને મારી, ઘણી તૂટ મેળવી, એ દેશમાં કુમારપાળની દુવાઈ ફેરવી પાછો આવ્યો.

ધાનોએ દરબાર ભરી સિદ્ધરાજના ઓરમાન કાઠા ક્ષેમરાજના દીકરાના દીકરા ત્રિભુવનપાળના ૩ કુંવર, મહીપાળ, કીર્તિપાળ અને કુમારપાળને ગાદીએ બેસાડવા તેડી આવ્યા. પછી મોટા મહીપાળને ગાદીએ બેસવાનું કહેતાં, તે બાયલાની પેઠે બેઠો, તેથી તેને નાલાયક ઠરાવ્યો. બીજા કીર્તિપાળને બેસાડી પૂછ્યું, કે તમે શી રીતે રાજ્ય ચલાવશો ? ત્યારે તેણે કહ્યું, કે “તમે જન્મ રસ્તો બતાવશો તેમ” એથી તેને પણ નબળો ગણી ઉઠાડી મૂક્યો. છેવટે કુમારપાળને ગાદીએ બેસાડી સામંતોએ પૂછ્યું કે તમે શી રીતે રાજ્ય ચલાવશો ? ત્યારે તે એક શરવીરની પેઠે પોતાની તરવાર બેંચી બોલ્યો કે, “આ તરવારના બળથી હું રાજ્ય ચલાવીશ ” તેથી તેને લાયક ગણી ગાદીએ બેસાડ્યો.

૫ સિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાળ પણ પિદ્ધાનેને આશરો આપતો. એના વખતમાં હેમાચાર્ય પંડિતે, પાછળ કહેલું “દ્વયાશ્રય” તથા બીજાં પુસ્તકો બનાવી પાટણના જૈનભંડારમાં ધણાં પુસ્તકોનો વધારો કર્યો હતો. પાટણનો જૈનભંડાર આજ પણ વખાણાય છે. તેમાંનાં કેટલાંક પુસ્તક છપાઈને બહાર પડ્યાં છે.

૬ આ રાજ્ય ચોમાસામાં મુસાફરી ન કરવી, હિંસા ન કરવી, યજ્ઞમાં પશુને હોમવાં નહિ, દારૂ માંસ વાપરવાં નહિ, વગેરે જૈન ધર્મના કેટલાક નિયમ અરાખર પાળતો. પાછળ કહેવા પ્રમાણે તે પોતાનાં જનવરોને પણ આલુગળ પાણી પાવા દેતો નહિ *

૭ તેણે શેત્રુંજી, પાટણ, સોમનાથ પાટણ, ખંભાત વગેરે કેઠાણે સુંદર જૈન દહેરાં બંધાવ્યાં હતાં. વળી હેમાચાર્યની જન્મ-જૂમિ ધંધુકામાં તથા તે પંડિતે ખંભાતમાં જે અપાસરામાં એસી તેને રાજ્ય મળવાનું લવિષ્ય કહેલું, તેની પાસે એણે જૈન દેવળ બંધાવ્યાં હતાં. તેની સાથે શિવ ધર્મને આશરો આપવા તે પહાત પડતો નહિ. કેટલાક જત્રાવેરા માફ કરી સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું એણે સુધરાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજની પાછળ તેણે નીતિ અને બહાદુરીથી રાજ્ય ચલાવી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કર્યું હતું. તે

---

* આવી રીતે રાજ્ય જૈનધર્મ પાળતો તો પણ હેમાચાર્યે કદી શૈવ ધર્મ ઉપર જીલમ થવા દીધો નથી. સોમનાથ મહાદેવનું દેવળ રાજ્યએ તેની સલાહથી બંધાવ્યું હતું. બંધાના માનવામાં એમ હતું કે હેમાચાર્ય સોમનાથને પગે લાગશે નહિ પણ હેમાચાર્યે સર્વ ધર્મ સરખા માન આપવા લાયક છે, એમ બતાવી આપ્યું.

૧૧૭૪ માં ૮૦ વર્ષની મોટી ઉંમરે અપુત્ર મરણ પામ્યો. ÷

૮ કુમારપાળ પછી તેના ભાઈ મહીપાળનો કુંવર અ-
જયપાળ ગાદીએ બેઠો. તે શિવપંથનો હોવાથી તેણે જૈન ધર્મને
ઘણી હરકત કરી. એ દ્વેષી અને ઘાતકી હતો. કપડી નામે જૈન
મંત્રીને તેણે ઉકળતા તેલમાં નાંખી ફૂર રીતે મરાવ્યો પછી અ-
મરબદે હેમાચાર્ય તથા કુમારપાળનાં વખાણ કર્યાં, તેથી તેને
મારવા પોતાની હજીરમાં બોલાવ્યો. પણ એ બહાદુર સરદાર ઘણાં
માણસોને માર્યા પછી મુઝ્યો. હેમાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય રામચંદ
નામે જૈનને એણે કપડીની જગા આપી હતી, તે પણ રાજના
જૂલમથી કંટાળી મરણ પામ્યો.

૯ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, ઘણાં જૂઠાં કામનો બદલો
ત્રણ માસે કે, ત્રણ વરસે મળે છે, તેમ આ જૂલમી રાજને બ-
રાબર બદલો મળ્યો. ગાદીએ બેઠા પછી ત્રીજે વરસે તેના જૂલમી
સ્વભાવથી કંટાળેલા એક પોળીઆએ, તેની છાતીમાં કટાર ભોકી
તેનો જીવ લીધો.

૧૦ તેની પછી તેનો કુંવર બાળમૂળરાજ ગાદીએ બેઠો.
તેના વખતમાં શાહબુદ્દીન નામે મુસલમાન પાદશાહ ગુજરાત
ઉપર ચડી આવ્યો હતો, પણ તેના કાકા ભોજાભીમદેવે એ બા-
દશાહને હરાવી હાંકી કાઢ્યો. એ બાળમૂળરાજ નાની ઉંમરમાં
ગુજરી જવાથી ભોજાભીમ ગાદી ઉપર બેઠો.

÷ કુમારપાળ સિદ્ધરાજની બીકે નાસતો હતો, સારે જંગલમાં
એક ઉંદર દરમાંથી રૂપિયા કાઢતો હતો; તે તેણે લઈ લીધા. તેથી
ઉંદર માથું પછાડી મરણ પામ્યો. રાજ થયા પછી આ પાપના નિ-
વારણ માટે કુમારપાળે પાટણમાં મુશકવિહાર નામે દહેરું બંધાવ્યું હતું.

(૧૬) ઇન્દ્રનકુમારી અને ભોળાભીમ.

૧ ચોથી ચોપડીમાં જે બિલાડી અને વાંદરાની વાત તમે વાંચી ગયા છો. હમેશાં જે જણ લહે, તેમાં ત્રીજો ફાવી જાય. હિંદુસ્તાનના રજપૂત રાજાઓ એક બીજા સાથે નજીવી બાબત માટે માંહોમાંહે લડી નાખતા પડતા હતા અને એક બીજાના લશ્કરના બહાદુર માણસો મરણ પામવાથી તેમનું કૌવત ઘટી ગયું હતું. આવા વખતમાં હિંદ જીતવાને ટાંપી રહેલા મુસલમાન આદશાહોને તલપ મારવા ઠીક લાગ મળ્યો.

૨ “ જમીન, જોડ (સ્ત્રી), અને જર (પૈસો) એ ત્રણ કજીઆનાં ધર ” આ કહેવત પ્રમાણે સ્ત્રી બાબતના કજીઆમાં ગુજરાત અને અજમેરના રાજાઓ, તથા દિલ્હી અને કનોજના રાજાઓ અંદર અંદર કપાઈ મરતા હતા. હિંદમાં આ ચાર, રજપૂત રાજ્ય મુખ્ય હતાં.

૩ આયુના પરમાર વંશના રાજાને ઇન્દ્રન કુમારી નામે એક સ્વરૂપવાન કન્યા હતી, તેનું સગપણ દિલ્હીના બળવાન રાજા પૃથ્વીરાજ ચોહાણ સાથે થયું હતું; છતાં ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમદેવે એ કન્યાનું સગપણ પોતાની સાથે કરવા માંગણી કરી. આથી આયુના રાજાએ એ કન્યાને, પૃથ્વીરાજનો બાપ સોમેશ્વર, જે અજમેરનો રાજા હતો, તેને સાં એકદમ પરણાવવા મોકલી દીધી. પૃથ્વીરાજને મોસાળ તરફથી દિલ્હીની ગાદી મળી હતી, તેથી તે સાં રહેતો.

૪ ભીમ ભલો, ઉતાવળીઓ, અને લાંબો વિચાર નહિ કરી શકે એવો હોવાથી તેને **ભોજોભીમ** કહેતા. તે લડવામાં બહાદુર હતો, પણ તેનામાં ડહાપણની ખામી હતી તેથી તે તરત વગર વિચારે આખુના પરમાર ઉપર હુમલો કરવા ચાલ્યો. પછી સાંના રાજને હરાવી તે અજમેર ગયો. અજમેરમાં સોમેશ્વર સાથે ભારે યુદ્ધ થયું, તેમાં સોમેશ્વર મરાયો, અને ભીમ દૂલાઈને પાટણ પાછો આવ્યો. §

૫ બાપનું મરણ સાંભળી પૃથ્વીરાજના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ઉતાવળે લશ્કર એકઠું કર્યું. અને પછી ગુજરાત છોડવા ચાલ્યો. સાબરમતી નદીના કાંઠા ઉપર પૃથ્વીરાજ અને ભોજોભીમ વચ્ચે જળચંદ્ર યુદ્ધ ચાલ્યું. ખંતે તરફના હબ્બરો યોદ્ધા મરાવાથી સાબરમતીનું પાણી લોહીથી ભરાઈ ગયું ! અંતે પૃથ્વીરાજ જીત્યો, અને ભોજોભીમ હારી નાસી ગયો.

૬ કનોજનો રાજા જયચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજ, એ ખંતે માશીના દીકરા ભાઈ હતા. તેમાંથી દિલ્હીના રાજાએ પોતાના રાજ્યના ભાગ ન પાડતાં પોતાના ભાણેજ પૃથ્વીરાજને બધું રાજ્ય આપ્યું. જેથી જયચંદ્ર અર્ધો ભાગ લેવા માટે પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઈ કરતો હતો. એવામાં જયચંદ્રની ખૂબસુરત કુંવરી સંયોગતા, પૃથ્વીરાજ બહાદુર સાથે પરણવા ઇચ્છા રાખતી હતી, તેને તે છાનો માનો ઉપાડી ગયો, તેથી વેરમાં વધારો થયો,

---

§ એ સમયમાં લડાઈનાં હથિયારો તરવાર, તીર, બરછી, બાલાં, કુંત, ફરસી, તોમર, ત્રિશુલ, હળ, વગેરે હતાં. એ સિવાય મુઠી, કોદાળી, ગદા, કટારી, લાકડી વગેરેનો પણ ઉપયોગ થતો.

અને એ બંને રાજ્યો માંદોમાંદો લડી નબળા પડ્યા. વળી કાંઈ ન ચાહ્યું ત્યારે જયચંદ્ર ટુંક બુદ્ધિથી દેશની ખરાબી કરવા શાહ-બુદ્ધીન જેવા દુશ્મનને મળી ગયો.

૭ આ બધો લાગ જોઈ ગીજનીનો શાહબુદ્ધીન બાદશાહ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. એક વાર તો પૃથ્વીરાજે તેને સખત હાર ખવરાવી હાંકી કાઢ્યો; પણ બીજી વાર **પાણીપતના** મેદાનમાં (જ્યાં પાંડવ ધૌરવનાં લાખો માણસ કપાઈ મુઝ્યાં હતાં, ત્યાં) જળદં બુદ્ધ થયું. તેમાં પૃથ્વીરાજનું લશ્કર કપાઈ ગયું, તેનો બનેલી ઉદેપુરનો શરવીર રાણો સમરસિંહ મરાયો, અને પૃથ્વીરાજ કેદ પકડાઈ માર્યો ગયો.

૮ આ વખતે ગુજરાતના તથા કનોજના રાજ્યો પૃથ્વી રાજને મદદ કરી હોત, તો દિલ્હીની ગાદી મુસલમાનોના હાથમાં જાન નહિ પણ ઉપર કહેલાં કારણને લીધે તેમણે હિંદુ રાજ્યોનું અભિમાન છોડી દઈ કાંઈ મદદ કરી નહિ, તેથી તેનાં કડવાં ફળ તેમને પણ ચાખવાં પડ્યાં. એક પછી એક અજમેર તથા કનોજનાં રાજ્ય, એકલા પડી ગયેલા રાજ્યો પાસેથી શાહબુદ્ધીને જીતી લીધાં, અને તેના સરદાર કુતબુદ્ધીને ધાયલ થઈને પણ ગુજરાત જીતી લીધું, પરંતુ ગુજરાતનું રાજ્ય, ઝાઝા વખત સુધી મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું નહિ. કેમકે શાહબુદ્ધીન ગુજરી જવાથી કુતબુદ્ધીન, દિલ્હીમાં રોકાઈ રહ્યો, અને તે આ તરફ ન આવવાથી રજપૂતોએ ગુજરાત પાછું હાથ કર્યું.

(૧૭) વાઘેલા રાજ અને વાણિયા પ્રધાન.

૧ સોળાંકી વંશના રાજ નખળા પડી જવાથી તેમની વા-
ઘેલા નામની શાખા જોરપર આવી. ભોળાભીમના પ્રધાન લવણ-
પ્રસાદના બાપને કુમારપાળે વાઘેલ ગામની જગીર આપી હતી, તે
ઉપરથી તેના વંશવાળા વાઘેલા રજપૂત કહેવાયા. ÷ ભીમદેવના
મરણ પછી લવણપ્રસાદ તથા તેના શરવીર કુંવર વીરધવળે
ધોળકા જીતી લઈ ત્યાં પોતાની ગાદી કરી હતી, અને પોતાના
પ્રધાનની જગાએ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ નામે જૈન ધર્મી
ચોરવાડ વાણિયા નીમ્યા હતા.

૨ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ એ બંને ભાઈ, હાલના વા-
ણિયા જેવા “લોહી દેખીને મૂછા પામે,” કે “ભડકો સાંભળી
ભડકે,” તેવા બહીકણ નહોતા; પણ બુદ્ધિમાન અને લડવામાં બ-
હાદુર હતા. તેમણે ખંભાત, ગોધરા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે જીતી આપી
વાઘેલા રાજાઓના મુલકમાં ઘણા વધારો કર્યો. એ બંને ભાઈ,
રાજાના પ્રધાન કરતાં સુંદર જૈન દેવળ બંધાવનાર તરીકે ગુજ-
રાતમાં વધારે પ્રખ્યાત છે. ગીરનાર આશુ અને શેત્રુંજી ઉપર તેમણે
કરોડો રૂપિયા ખર્ચી શોભાયમાન જૈન દહેરાં બંધાવ્યાં છે. તથા
એ સિવાય કૂવા, વાવ, તળાવ બંધાવવામાં પણ ઘણા પૈસા ખ-
રચ્યા હતા. (વિશેષ હકીકત માટે પાંચમી ચોપડીનો પાઠ ૮૬ વાંચો.)

૩ વીરધવળે પોતાના રાજ્યમાં ઘણા વધારો કર્યો, પણ

÷ લવણપ્રસાદનો બાપ અણેરાજ, કુમારપાળનો મશિઆદ
ભાઈ થાય.

તે ગુજરાતના રાજા તરીકે મનાયો નહોતો તે, મુલક જીતવાની સાથે રૈયતને સુખ આપવામાં પણ ઘણી કાળજી રાખતો હતો. તેને બે દીકરા હતા, તેમાં મોટા કુંવર વીરમદેવના ચઢાકે સ્વભાવને લીધે તેની સાથે બનતું નહિ, તેથી તેને વીરમગામમાં રાખ્યો હતો. બીજા કુંવર વીશળદેવ ઉપર તેની પ્રીતિ હતી, તેથી પોતાની પછી તેને ગાદી મળે એવી ગોઠવણ કરી હતી.

૪ વીરમદેવ ગુજરી ગયો ત્યારે મોટા કુંવર વીરમદેવ ગાદી લેવા માટે આવ્યો, પણ વસ્તુપાળે તેને હરાવી મારી નાંખ્યો, અને વિશળદેવ નિરાંતે ગાદીએ બેઠો. પણ એણે પોતાના ભાઈ તરફની મોટી બીક મટયા પછી પોતાના બાપદાદાના વખતના ડાહ્યા તથા શરા વાણિયા પ્રધાનોને રાજા આપી, એક બ્રાહ્મણને કારભારી બનાવ્યો.

૫ આણહિલપુર પાટણ તરફ આપણે એકવાર ફરીથી નજર કરીએ. ભોળાભીમ પછી ત્યાં ત્રિભુવનપાળ નામે નળજો રાજા ગાદીએ બેઠો હતો. વાઘેલા રાજાઓએ તેનો ઘણો મુલક જીતી લેવાથી તેના રાજાની હદ ઘણી ટુંકી થઈ ગઈ હતી અને તે ગુજરાતનો નામનો મહારાજા કહેવાતો હતો, કેમકે આખા ગુજરાત ઉપર તેનો હુકમ ચાલતો નહોતો.

૬ શરવીર વીશળદેવ રાજાએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના નળજો રાજા ત્રિભુવનપાળને ઉઠાડી મૂક્યો, અને પોતે આણહિલપુરની ગાદીએ બેસી ગુજરાતના મહારાજાનું પદ ધારણ કર્યું. તેણે પોતાના રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કરી ગુજરાતના મહારાજાનું પદ જાળવી રાખ્યું. એણે વીસનગર તથા ડભોઈના કિલ્લા બંધાવ્યા. સોળંકી વંશ ત્રણસેં વરસ ચાલ્યો, તે તેમાં ૧૨ રાજા થયા. વીશળદેવને વાઘેલા વંશનો પહેલો રાજા ગણવામાં આવે છે.

(૧૮) કરણુધેલો.

૧ દિલ્હી, કનોજ, અને અજમેરમાં રજપૂત વંશની આખર આવી ગયાની અને ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપના થયાની વાત, આગળ આપણે કહી ગયા.

૨ ગુજરાતનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનને સીમાડેથી જરા દૂર હોવાથી ત્યાં હજી મુસલમાની રાજ્ય થયું નહોતું. પણ હવે એ નજીક આવેલા શત્રુઓ કોઇવાર આપણને મારી પાડશે, માટે લશ્કર વગેરેની ખરાબ તૈયારી રાખી ચેતતા રહેવું જોઈએ, એવો વિચાર મોજ શોખમાં પડેલા વાઘેલા રાજાઓ તથા તેમના કારભારીઓએ કર્યો નહિ.

૩ વાઘેલા વંશનો અને ગુજરાતનો સાથી હોલો રાજા કરણુધેલો લડવામાં બહાદુર પણ દુર્ગુણી હતો. તેને માધવ નામે નાગર (બ્રાહ્મણ) કારભારી હતો. એ માધવ બંધાવેલી વાવ હજી વઢવાણ શહેરમાં “ માધાવાવ ” ને નામે ઓળખાય છે. એની સ્ત્રી બહુ રૂપાળી હતી. કરણુ રાજાએ માધવને પરગામ મોકલી તેના નાના ભાઈ કેશવને મારી માધવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પોતાના દરબારમાં આણી. એથી માધવે આ ભારે અપમાનનું બેર લેવાનો વિચાર કરી પાટણ છોડ્યું. +

+ માધવના ગુસ્સા વિષે એક વાત ચાલે છે કે, એકવાર રસ્તે ચાલતાં તેનું ધોતિયું, એક કાંટાળા છોડને ભરાઈ જરા ફાટ્યું, તેથી માધવે ઘેર જઈ કાંટાળી લાવી તે છોડ મૂળમાંથી ખોદી કાઢ્યો, ત્યારે તે જાણ્યો !

૪ રાજ્યએ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, અને પ્રજાની વહુ દીકરીઓને પોતાની દીકરી જેવી ગણવી જોઈએ. કરણ રાજ્યએ પોતાનો એ ધર્મ અરાગ્યર પાડ્યો નહિ, તેથી તેનો નાશ થયો.

૫ પછી માધવ દિલ્હી ગયો, અને ત્યાંના આદર્શાહ “અલા-ઉદ્દીન ખૂની”* જે, મુલક છૂટવા બહુ હોંસીલો હતો, તેને મોટી ભેટ આપી ગુજરાત ઉપર હુલો કરવાને સમજાવ્યો. પરધર્મી અને પરદેશી રાજ્યને આ પ્રમાણે સ્વદેશનો નાશ કરવાનું સમજાવવામાં માધવે બહુ મોટી ભૂલ કરી. એ અરાગ્ય ઉપાય સિવાય બીજી રીતે તે રાજ્યને વશ કરી વેર વાળી શકત.

(૧૯) ગુજરાતના રજપૂત રાજ્યનો અંત.

(જૂલમ ત્રાસનું રાજ્ય.)

૧ અલાદિયા ખૂનીએ પોતાના ભાઈ અલદ્રખાન અને વજીર નસરતખાનને મોટું લશ્કર આપી માધવની સાથે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યા, અને માધવને ગુજરાતનો પ્રધાન બનાવ્યો. આ મોટા લશ્કરે કરણ ઘેલાને હરાવ્યો, દેશને લૂટી ઉજડ કર્યો, ગામો બાળી મૂક્યાં, લોકોનાં ઘરબાર લૂટી લીધાં.

* એણે પોતાના કાકા વગેરેનાં ખૂન કરીને દિલ્હીની ગાદી લીધી હતી; તથા હિંદુઓનાં દેવળ તોડી તેમને મુસલમાન બનાવવા ભારે જૂલમ કર્યો હતા, તેથી ગુજરાતના લોકો તેને “અલાદિયો ખૂની” એ નામથી ઓળખે છે.

હિંદુ દેવળ તોડી પાડ્યાં, કેટલાક લોકોને ગુલામ બનાવ્યા,
કેટલાક લોકોને મારીને મુસલમાન કર્યા, અને કેટલાકની વહુ
દીકરીઓને ઉપાડી ગયા.*

૨ ગુજરાતમાંથી રજપૂત રાજ્ય હમેશને માટે વિદાય થયું.
ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા પોતાની દેવળદેવી નામે નાની કુંવરીને
સાથે લઈ દક્ષિણમાં નાસી ગયો, અને પોતાનાં પાપનાં ફળ
ભોગવી રખડી રરડીને કેટલાંક વર્ષ પછી મરણ પામ્યો.

૩ અલાઉદ્દીન બાદશાહે ગુજરાતની સૂબાગીરી અલફખાન-
ને આપી. તેણે કરણ રાજાની ખૂબસુરત રાણી કમળાદેવીને
પકડી દિલ્હી મોકલી દીધી, અને ત્યાં ગયા પછી બાદશાહે તેને
પોતાની બેગમ કરીને રાખી. કેટલોક વખત ગયા પછી કમળાદે-
વીએ કહેવરાવવાથી તેણે કરણ સામે લડી દેવળદેવીને પણ દિલ્હી
મોકલી દીધી. અલાઉદ્દીને તેને પોતાના પાટવી શાહબખ્ષની હુરમ
બનાવી. જે મા દીકરી, મુસલમાનોને હાથ ન જવા થોડા વખત
ઉપર શુર દેખાડતાં હતાં; તે હવે પોતાનું તથા કરણનું સર્વ દુઃખ

---

* એ સમયનું એક વિદ્વાન વર્ણન કરેછે કે:—

“સન તેરસે” પૂરા માંય, થયા હિંદૂ પૂરા,

પડ્યું પાટણ વરત્યો ત્રાણ !. ધિક નાગર નગુરા !

પેઠા મુલકમાં મુસલમાન, “માઈ માઈ” કરતા,

લૂટે ઝૂટે વટાળે લે જન, વહુ દિકરી હરતા.

લડયા પડયા હજારો સર, બલે મારિયે મરિયે,

વહું લોહી જેમ જલપૂર, ડુખ્યો દેશ તે દરિયે !

એ દિવસ થકી પરતાંન થયા, લાગી ખાંપણુરે !

એ આગે હતા સ્વતાંત્ર, હિંદુ સૈ આપણુરે ! ન. લ

ભૂલી જઈ બાદશાહ જનનાં જાનામાં માનીતી બેગમો બન્યાં ! કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. ૧

૪ અલકખાન અને તેની પછી દિલ્હીથી આવેલા કેટલાક સૂબાઓના વખતમાં આવા જૂલમ ત્રાસના બનાવો બનતાજ રહ્યા. એ વખતે રૈયતના જન માલની સલામતી નહોતી. રક્ષણ કરનારાજ રૈયતના માલનું ભક્ષણ કરી જતા. આવા અધેર તથા મારા મારીના વખતમાં દેશમાંના ઉદ્યોગ, વેપાર અને વિદ્યા વગેરેની પૂરી પડતી થઈ. પોતાનો ઓળખીતો સૂબો અલકખાન બદલાયા પછી માધવની પણ માઠી દશા થઈ, અને પોતાના દેશની તથા પોતાની ખરાબીનું કારણ તે પોતેજ છે, એવું જાણી થણાં પરતાયો ! ૨ પણ હવે શું વળે? દુઃખી હાલતમાં તે મરણ પામ્યો.

૫ જે આપણે કોઈ એ કાળમાં જન્મ્યા હોત, તો આપણને એ વખતના જૂલમનો ખરેખરો વિચાર મગજમાં તરત આવત. માયાળુ ઈંગ્રેજ સરકારના શીતળ છત્ર નીચે આપણે જે હાલ સલાહ શાન્તિ ભોગવીએ છીએ, અને સુખનો લ્હાવો લઈએ છીએ તેવા વખતમાં એ દુઃખ કેવું હતું, તે સમજી શકાય તેમ નથી. શાણી સરકારનું રાજ્ય આપણા પર કાયમ રહ્યું, કે હવે પછી પણ ભવિષ્યમાં ગુજરાતને એવું દુઃખ જેવાનો વખત આવે નહિ.

૧ એક કવિ કહેછે કે—

વિદ્યા, વનિતા, વેલિ, વૃષ, જુએ નહીં કુળ જાત,
જે જેની પાસે વસે, તે સાથે લપટાત.

૨ જે મતિ પાછળ ઉપજે, તે મતિ પેલી હોય,
કામ ન બગડે આપણું, લોક હસે નહિ કોય.

૬ ચાવડા વંશ જસેં વરસ ટક્યો. ગુજરાતમાં આવેલા માણસા તથા વરસોડાના ઠાકોર ચાવડા વંશના છે. સોલંકી વંશ ત્રણસેં વરસ ચાલ્યો. લુણાવાડાના મહારાજ સોલંકી વંશના છે. અને વાઘેલા વંશ સાઠ વરસ સુધી ચાલ્યો. ગુજરાતમાં આવેલા પેથાપુર, લિંબોદરા, કોઠ, ગાંગડ અને સાણુંદના ઠાકોરો વાઘેલા વંશના છે. આ ત્રણે રજપૂત વંશની તથા તે પછી સો વરસ સુધી દિલ્હીથી આવેલા સૂબાઓની રાજધાની અણહિલપુર પાટણમાં હતી.

૭ અંતે ઈ. સ. ૧૪૦૩ માં દિલ્હીના બાદશાહોના અંધેર વખતમાં ગુજરાતના મુસલમાન સૂબાએ દિલ્હીના બાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને તેણે ગુજરાતના સ્વતંત્ર બાદશાહનું પદ ધારણ કર્યું.

(૨૦) અમદાવાદનું વસવું.

૧ આપણે હાલ જે અમદાવાદ શહેર જેઠાએ ણિયે, ત્યાં પાંચસેં વરસ પહેલાં સાબરમતીને કાંઠે ખેતરો આવી રહેલાં હતાં, અને એ ખેતરો અશાળવા (અસારવા) ગામના ખેડૂતો ખેડતા હતા.

૨ ગુજરાતનો ત્રીજો સ્વતંત્ર બાદશાહ અહમદશાહ એકવાર તે તરફ શિકારે આવ્યો હતો, ત્યારે સાબરમતીની બેખડમાંથી નીકળેલો એક સસલો તેના શિકારી કૂતરાની સામે થયો, એ જેઠને બાદશાહ અચરજ પામ્યો, અને બોલી ઉઠ્યો, કે જે

જગામાં સસલાં આવાં બળવાન પેદા થાયછે, ત્યાં માણસો કેવાં બળવાન પેદા થઈ શકે ?

૩ બધો વિચાર કરીને અહમદશાહે અસારવાના રાજા આ-
શા બીજાને હરાવી સાબરમતીને કાંઠે એક જગ્યા શહેર વસાવી
ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. ઇ. સ. ૧૪૧૨. આ શહેરને હાલ
અહમદાબાદ કે અમદાવાદ કહેવામાં આવે છે. પાટણથી ગાદી
ફેરવીને અમદાવાદમાં સ્થાપવાથી પાટણનાં જૂનાં મકાનો તથા
દેવળો તોડી તેના પથ્થરો વડે બાદશાહે અમદાવાદમાં કેટલાંક મ-
કાન બંધાવ્યાં, અને તેને એક શોભાયમાન શહેર બનાવ્યું. આ
શહેરના વસવા વિષે લોકોમાં હજી એક કહેવત બોલાય છે કે—
“જળ કુતે પર સરસા આયા, ત્ય બાદશાહને શહેર બસાયા.”
શરૂઆતમાં એ શહેર થાણું મોટું અને પૈસે ટકે આબાદ હતું.
પણ વચમાં નબળા પાદશાહો તથા મરાઠા રાજાઓના વખતમાં
નબળા હાલતમાં આવી ગયું હતું; તે આશરે સો વરસ થયાં
અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવતાં દહાડે દહાડે વરતી, વેપાર
વગેરેથી વધતું જાયછે. હાલ એ ગુજરાતમાં સૌથી મોટું છે.

૪ અહમદશાહ ધર્માન્ધ બાદશાહ હતો. તેણે હિંદુઓને જોર
જૂલમથી મુસલમાન કરવા માંડ્યા તથા તે દેવળો તોડવા માંડ્યો,
તેથી દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બંડ ઉઠ્યાં. એણે ઇસ્લામ રાજને દાખ-
માં રાખવા માટે હાથમતી નદીને કાંઠે અહમદનગરનો કિલ્લો બાં-
ધ્યો હતો. એ કિલ્લાને હાલ અમનગર કહેછે, અને તે ઇસ્લામ
તાબે છે. આ જોરાવર પાદશાહે માગવા તથા દક્ષિણના પાદશાહો-
ને હરાવ્યા અને કેટલાક રજપૂત રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધી

પણુ રજપૂતોની કન્યા બળાકારે પરણવાથી ઘણા ગરાશિયા બહારવટે નીકળી પડ્યા, અને તેથી દેશમાં બરાબર શાન્તિ રહી નહિ.

૫ આ બાદશાહ. રૈયતને વાજખી ઇન્સાફ આપવા ઘણી કાળજી રાખતો. એક વાર તેના જમાઇએ કોઇનું ખૂન કર્યું તે પરથી કાજીએ (ઇન્સાફ કરનારે) તેનો રર સોના મહોર દાંડ કરીને તે, મરનારનાં સગાંને અપાવી સમાધાન કર્યું. પણ બ્યારે એ વાત અહમદશાહના બાણુવામાં આવી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આવા ઇન્સાફથી તો પૈસાદાર લોકો સહેજમાં ખુન કરી નાંખે, ને ગરીબો માર્યા જાય. પછી પોતાનો જમાઈ પૂરેપૂરો ગુન્હેગાર હતો, તેથી બાદશાહે તેને પોતાના મહેલની સામેજ ફાંસી દઈ મારી નાંખાવ્યો !

૬ એકવાર અહમદશાહ, સાબરમતી નદીને કાંઠે આવેલા પોતાના મહેલના ઝરખામાં બેઠો હતો, તેવામાં વેગળેથી કોઈ કાળી વસ્તુ નદીના પ્રવાહમાં અથડાતી તણાતી તેના જોવામાં આવી. તુરત તેણે સિપાઇઓને હુકમ કરી તે વસ્તુને કાંઠે ખેંચી કઢાવી. તો તે એક માટીની બરણી હતી, ને તેમાં કોઇ માણસનું તાબું મડદું દાખી દીધેલું જણાયું. પછી બાદશાહે, શહેરના તમામ કુંબારને તેડાવ્યા, ને પડપૂછ કરવા માંડી, તો જણાયું કે, એ બરણી, પાસેના ગામડાના એક મુખી (પોલીસ પટલ) ને એક કુંબારે વેચાતી આપી હતી. પછી નદી કાંઠે આવેલા નજીકના ગામના મુખીને પકડી મંગાવી તપાસ કરતાં, તેણે કોઇ વેપારીનું ખૂન કરી પોતાનો ગુન્હો છૂપાવવા મુઠ્ઠાને બરણીમાં ધાલી તે નદીમાં તણાતી મૂકી હતી, એમ સાબિત થયું. એથી બાદશાહે તેને ફાંસી દેવરાવી મારી નાંખાવ્યો. આવી સખત દેખ-

રેખ અને અદલ ઇન્સાફી તેના રાજ્યમાં ગુન્હા ઓછા થઈ ગયા હતા.

[૨૧] મહમૂદ બેગડો.

૧. તમારામાંથી કોઈએ અમદાવાદ જોયું છે? ત્યાં દાદા હરિની વાવ, શાહઆલમનો રોજો, સરખેજનો રોજો, ભદ્રનો કિલ્લો, વગેરે જગાઓ જોવા લાયક છે. આવાં સુંદર મકાનો ક્યારે અને કોણે બંધાવ્યાં હશે, એ પૂછવાનું તરત તમને મન થશે.

૨. ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓમાં સિદ્ધરાજ ધણો પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય રાજા થઈ ગયો છે, એ વાત તમે આગળ જાણી ગયા છો. ગુજરાતના મુસલમાન બાદશાહોમાં મહમૂદ બેગડો પણ એવી રીતે પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. એ સિદ્ધરાજના જેવો મકાનો બંધાવનાર, બળવાન, ઇન્સાફી, અને રૈયતને સુખી કરવાની કાળજી રાખનારો હતો. ૧૪ વરસની નાની ઉંમરે તે ગાદીએ બેઠો હતો.

૩. ગાદીએ બેઠા પછી તેના એક માનીતા વજીર સામે કેટલાક અમીરોએ બંડ ઉઠાવ્યું; સારે ખીજઓએ તેને રાજમહેલમાં ભરાઈ જવાની સલાહ આપી, પણ નાની ઉંમરના બહાદુર બાદશાહને એ શીખામણ દીક લાગી નહિ. તે મહેલના દરવાજા ઉઘડાવી એકદમ સામે થયો, અને બંડ બેસાડી દીધું. શત્રુઆતની આવી હિંમતથી બધા ઉપર તેનો સારો દાખ બેસી ગયો.

૪. એણે ચાંપાનેર તથા જૂનાગઢના બે પ્રખ્યાત મઠ

જીભા તેથી તે બેગડો કહેવાયો.^૧ ચાંપાનેરનો કિલ્લો ગુજરાતની પૂર્વ તરફ આવેલા પાવાગઢના ડુંગરની તળેટીમાં આવેલો હતો, અને પાછળ કહેવા પ્રમાણે એ વનરાજના પ્રધાન ચાંપાએ બાંધાવ્યો હતો. તેને દોઢ વરસ સુધી ઘેરો ઘાલી ભાંના રાજા પતાધરાવળ^૨ને પકડ્યો અને કિલ્લો જીતી લીધો. એ પતાધરાવળના વંશજે હાલ દેવગઢ ખાસીયા તથા છોટા ઉદેપુરમાં રાજ કરે છે. જૂનાગઢનો કિલ્લો તો એણે આ પહેલાં દશ વર્ષ અગાઉ જીતી લીધો હતો.

૫. એણે કચ્છ, સિંધ તથા ઝોખામંડળ જીતી લીધાં, વહાણ લૂંટનાર ચાંચીઆ લોકો તથા શીરંગીઓને દરીયાની લગાઈમાં હરાવ્યા, અને શીરોહી તથા ઈડરના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી લીધી એમ આ બાદશાહે બધી તરફ સારી જીત મેળવી.

૧ કેટલાક કહે છે કે, તેની મૂછે બળદનાં શોંગણની પેઠે હિંચી વળેલી હતી ને હિંદી ભાષામાં તેવા બળદને “બેગડા” કહે છે, તેથી તે બેગડો કહેવાયો.

૨ પતાધરાવળના નાશ વિષે ભાટ લોકો કહે છે કે:-પાવાગઢને મથાળે વસેલાં કાળિકા માતા એકવાર નવરાત્રિમાં ગરબા ગાવા મનુષ્ય રૂપે ફરતાં હતાં, સારે રાત્રિએ ખરાબ નજર કરવાથી માતાજીએ શાપ દીધો, તેથી તેનું રાજ નાશ પામ્યું. “માજી તું પાવાની પટરાણી, ભવાનીમા કાળકારે લોલ; માજી તારે ડુંગરડે ચડવુંરે, અતીથાણું દોહલુંરે લોલ; ફટ ફટ પાવાના રાજન કે પાવો તારા પાપે જશેરે લોલ.” એ ગરબામાં એ વાત આવે છે. મહામૂલ, ચાંપાનેરને મહેમદવાદ કહેતો.

૬. એકવાર તે વાત્રક નદીને કાંઠે શિકારે ગયો હતો, ત્યાં સુંદર જંગા જોઈ તેણે પોતાના નામ ઉપરથી મહેમદાવાદ નામે શહેર વસાવ્યું. એની પાસે ભમરીઓ* ફૂવો તથા નદી કાંઠે આવેલા રોજન જેવા લાયક છે. મહમૂદ, એ શહેરમાં અમદાવાદથી ઘણીવાર આવતો. અમદાવાદના શેખ ગંજમલ્ક અમીરનો રોજને અમદાવાદની પાસે આવેલા સરખેજ ગામમાં છે, ત્યાં મહમૂદ બેગડો વારંવાર જતો. એ રોજનની પાસે તેણે ખીજાં સુંદર મકાન બંધાવ્યાં તથા પોતાને માટે પણ ત્યાં રોજને બંધાવ્યો. એ બાદ શાહ ગુજરી ગયો, ત્યારે તેને એ સરખેજના રોજનમાં દારવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી તેના દીકરા તથા તેની બેગમ રાજબાઈની કબર પણ ત્યાંજ બંધાવવામાં આવી હતી. આ સમ્રાજાં મકાન જેવા જેવાં છે.

૭. મહમૂદ બેગડાને બાદશાહી દાદમાઠ બહુ વહાલો હતો. દરરોજ સવારે ઉઠતાં તથા બપોરે જમતી વેળા તેને પચાસ હાથી સલામી આપવા આવતા હતા. તે જમવા બેસતો ત્યારે જુદી જુદી જાતનાં વાળાં વાગી રહેતાં. તેને આંખા, રાયણ, જાંબુ વગેરે ફળાઉં ઝાડો રોપાવવાનો ખર્ચો શોખ હતો. આજે પણ અમદાવાદની પાસે ઝાડની ઘટા તથા અમરાઈનું નાનકડું વન તેના એ શોખને લીધે હયાત છે. તેને વાજાંત્રનો, ઈમારતો બંધાવવાનો, તથા ખીજા કારીગરીનો શોખ હોવાથી દેશ પરદેશથી ઘણા કારીગરો આવી અમદાવાદમાં વસ્યા હતા.

---

* એ ફૂવાને ફરતાં ભોંયરાં છે, તેમાં થઇને ચક્કર ખાતાં ખાતાં ઠેઠ ફૂવામાં ઉતરી શકાય છે, માટે તેને ભમરીઓ ફૂવો કહેછે.

૮. બાદશાહનો શોખ જોઇને એના કેટલાક અમીરોએ પણ અમદાવાદમાં રોનકદાર મકાનો બંધાવી શોભા વધારી હતી. એના દરબારમાં રહેતી હુરી નામની બાઇએ દાદાહરીની વાવ બંધાવી હતી. એના ગુરૂ શાહઆલમનો રોજો તાજખાન નામના એક ઉમરાવે બંધાવ્યો હતો. અડાળજ ગામની પ્રખ્યાત વાવ પણ એના વખતમાં બંધાઈ હતી. આ બાદશાહ બાવન વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૫૧૧ માં ગુજરી ગયો.

૯. આ બાદશાહ ખોરાકમાં **લીમસેન** જોવો હતો ! એવું કહેવાય છે, કે દરરોજ એક મણુ ખોરાક એને માટે ખાસ તૈયાર થતો ! ખાંચ શેરની ખીચડી એક ટંકે ખાઈ જતો ! રાત્રે પણ તેના પલંગ પાસે ખાવાનું ઢાંકી રાખવું પડતું ! તે શરીરે ઘણો જખરો ને જોરાવર હતો.^૧

૧૦. મહમૂદ બેગડા પછી તેનો શાહજહાં મુજફ્ફરશાહ બીજો ગાદીએ બેઠો હતો. તે પણ બહો અને ડાહ્યો બાદશાહ હતો. એક વાર જાલાવાડના લોહો, સરકારી ખેડાણ જમીન ઘણી વધી જવાથી ગૌચર ઘટી પડતાં બાદશાહ પાસે ફર્યાદ કરવા આવ્યા. ત્યારે મુજફ્ફરશાહે તરત હુકમ કર્યો, કે ખેડાણ જમીન ઓછી કરી ગૌચર વધારવું. એથી રાજ્યની ઉપજમાં નુકસાન થયું. પણ તેણે ચોતાનો હુકમ ફેરવ્યો નહિ.

---

૧ “થયો મહમદ બેગડો એક, છેક મહા મોટો
બાંધ્યાં મસિદ મિનારા અનેક, શેર સણુંગ કોટો,
હતો જખરહત મહા શર, મહા મોટો જંગી
ચડી બહાણે લડી ચકચૂર, કર્યા બહુ શીરંગી.” ન. લ.

૧૧. એ મુજફરશાહની બલાઈ વિષે એક વાત ચાલે છે કે, એના રાજ્યની આખર વખતમાં એક વાર વરસાદે બહુ વાટ નેવરાવી, અને દુકાળ પડશે એવી બીક લાગી, ત્યારે આ પાદ-શાહે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી કે—“ઓ અલ્લા, રાજાનાં પાપને માટે તું આખા દેશને દુઃખી કરતો હોય, તો રાજાનો પ્રાર્થુ લે, પણ દેશના ગરીબ લોકોને બચાવ.” જોગ એવો અન્યો, કે ત્યાર પછી સારો વરસાદ વરસ્યો !

(૨૨) જૂનાગઢનો રા, મંડળિક.

૧. જૂનાગઢનો કિલ્લો મહમૂદ બેગડાએ જીતી લીધાની વાત ઉપર આપણે કહી ગયા. ત્યાં એ વેળા રા બેંગારના વંશનો રા મંડળિક નામે રાજા રાજ કરતો હતો. એણે શરૂઆતમાં સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું, પણ પાછળથી તે મોજ શોખમાં પડી ખરાબ થયો.

૨ રાજાએ પોતાની રૈયતને છોકરાંની પેઠે ગણવી જોઈએ, અને જે એમ ન વરતે, તે આખરે દુઃખી થઈ રાજપાટ ખુએ છે, એ તમે કરણ વાઘેલાની વાતથી જાણી ગયા છો. મંડળિક રાજા પણ ગાદીએ બેઠા પછી કેટલાંક વરસ ઘણી સારી રીતે રાજ ચલાવી, પાછળથી રૈયતની વહુ દીકરીઓ ઉપર ખરાબ નજરે જોવા લાગ્યો, તેથી તેનું શરતન નાશ પામી, તેનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

૩ તે એકવાર પોતાના મુલકમાં ફરવા ગયો હતો, ત્યારે એક ચારણીઆણીનું રૂપ જોઈ મોહ પામ્યો. અને જ્યારે એ બાઈ, પોતાને ઘેર પધારેલા પોતાના માવતર જેવા રાજાને, રીત પ્રમાણે વધાવવા (ચાંદલો કરવા) આવી, ત્યારે રાજા તેને પોતાના આવારણાં નહિ લેવા દેતાં બીજી તરફ ફરી ગયો. જેને પોતાની સ્ત્રી બનાવવા ચાહતો હોય, તેને આવારણાં કેમ લેવા દે ? આથી એ બાઈની પવિત્ર સાસુ નાગબાઈને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો, અને તે બોલી ઉઠી કે, “રાજા ફરતો નથી પણ તેનો દિ (દિવસ, ભાગ્ય) ફરી ખેડો છે” એ વેળા મંડળિકને એ બાઈએ જે વચનો કહ્યાં હતાં, તે હજી કાઠિઆવાડમાં રાણકદેવીના દુહાની પેઠે ગવાય છે.*

૪ પછી મંડળિક પાછો જુનાગઢ ગયો, પણ તેણે ખ-

* ગઢ જૂનાની +પ્રોળ, દામોકુંડ દેખીશ નહીં; +(દરવાજો) રતન પડશે રોળ, તે દી મું સંભારીશ મંડળીક. (૧)

જાશે રા, ની રીત, રાહ પણ રેશે નહીં;
બમતો માર્ગોશ ભીખ, મું સંભારીશ મંડળીક (૨)

બૂદ્યો રાજા ભીંત, નાગાઈને નમ્યો નહીં;

મંદિર ઠેકાણે મસીત, તે દી મું સંભારીશ મંડળીક. (૩)

(૨) મંડળિકના નાશ વિષે બીજી પણ એક વાત ચાલે છે કે તેના પ્રધાન વિશલ નામે વાણિયાની સ્ત્રી મનમોહનાને, તે દરબારમાં લઈ ગયો, તેથી વિશજે મહમૂદ બેગડાને તેડાવી તેનો નાશ કરાવ્યો.

(૩) નરસિંહ મહેતો નામે પ્રખ્યાત ભક્ત કવિ એના વખતમાં હતો, તેને પણ મંડળિકે દુઃખ દીધું હતું. એમ કહેવાય છે.

રાજ્ય રસ્તે ચડી એશ આરામમાં પડી પડોશી મુસલમાન પાદશાહોના હુમલાની કાંઈ અગમચેતી રાખી નહિ; તેથી એ વખતના ગુજરાતના પાદશાહ મહમૂદ એગડાએ રા મંડળિક ઉપર એક પછી એક એમ ત્રણ વાર ચડાઈ કરી તેને ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં કેદ કર્યો, અને મુસલમાન બનાવી અમદાવાદમાં રાખ્યો. એ પ્રમાણે કરણધેન્વાથી ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો હતો; તેમ આ રાજ્યથી ગુનાગદના હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. એ પછી મહમૂદે ગુનાગદનું રાજ્ય ગુજરાતની પાદશાહી સાથે જોડી દઈ ત્યાં પોતાના તરફનો એક અમલદાર નીમ્યો, અને ગીરનારની થડમાં મુસ્તફાઆદ નામે શહેર વસાવી તેમાં મુસલમાનોને વસાવ્યા. એ મુસ્તફાઆદને હાલ ગુનાગદ કહે છે.

૫ મુસલમાન થયા પછી મહમૂદે મંડળિક રાજ્યનું નામ “ જ્ઞાનજ્ઞાન ” પાડી તેને અમદાવાદમાં પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એની કબર માણેકચોકમાં કંદોઈ ઝોળની એક દુકાનમાં છે. એ મંડળિકના વંશજો હાલ ગુનાગદના મહાલ કેશોદ તથા ચોરવાડમાં માત્ર નાની નાની જગીરો ભોગવે છે, અને તેઓ “ રાયજ્ઞાદા ” કહેવાય છે.

(૨૩) અકબર બાદશાહ.

૧ તમે આપણા દેશમાં હાલ જે ટોપીવાળા સાહેબ લોકો જુઓ છો, તેઓ ક્યારે અને ક્યાંથી આવ્યા, તે તમારા જાણવામાં છે ? તેઓ મહમૂદ બેગડના વખતથી આપણા દેશમાં પાંચ દગ્ગર ગાકિને છે-ટથી દરીઓ ઝોળંગી વેપારને માટે આવવા લાગ્યા હતા. હિં-

દુસ્તાનમાં ઘણો પૈસો છે, ને તે ઘણો રસાળ દેશ છે, એમ ઘણા દૂર દેશના લોકો પણ જાણતા હતા. પહેલ વહેલા આપણા દેશમાં પોર્ટુગીઝ લોકો વેપાર કરવા આવ્યા હતા એમને તે વખતે આપણે ફિરંગીના નામથી ઝોળખતા.*

૨. એ ફિરંગી લોકોએ કાકિયાવાડની દક્ષિણે આવેલું દીવચંદર પોતાને કબજે લીધું, એથી મહમૂદ બેગડ પછી થયેલો

* ગુજરાત પ્રથમથીજ પરદેશ સાથેના વેપાર માટે દરિયા કિનારાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. ભરૂચચંદરનો વેપાર અરબસ્તાન ધરાન ને ઠેક મિસર સુધી ચાલતો. દશમા સૈકામાં ખંભાતમાં આરબ અને ધરાની વેપારીઓ આવી વસ્યા હતા ને પોતાની મસીદો બાંધી હિંદુ રાજના શિતળછત્ર નીચે આનંદમાં રહેતા.

ચોથો પાદશાહ બહાદુરશાહ, તેમને શિક્ષા કરવાને ચડ્યો, તે તેણે તેમને હરાવ્યા. પણ પાછળથી ફિરંગી લોકોએ વહાણ પર ખાણું ખાવા બોલાવી કપટથી એ પાદશાહને ડૂબાવી મારી નાંખ્યો. એ બહાદુરશાહને દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુએ ચાંપાનેર પાસે હરાવ્યો હતો.

૩ બહાદુરશાહ પછી ગુજરાતની ગાદીએ છેલ્લા ત્રણ નબળા પાદશાહ થયા, તેમાંના છેલ્લા પાદશાહની વાત જાણવા જેવી છે. એક હલદી વર્ણમાં જન્મેલા નથુ નામના છોપરાને, અમીર ઇતમાદખાંએ મહેલમાં લાવી, તે, મરનાર પાદશાહનો શાહજહો છે, એમ કહી ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી એને ત્રીજા મુજફ્ફરનું નામ આપવામાં આવ્યું. એ ગુજરાતનો છેલ્લો સ્વતંત્ર પાદશાહ હતો. આવા પાદશાહમાં રાજકારભાર ચલાવવાની આવડત ન હોય, એ દેખીતું છે. એના નબળા રાજ્યમાં શુદ્ધ શુદ્ધ અમીરો, ગુજરાતના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગ બચાવી પડ્યા. પછી ઇતમાદખાં અને બીજા અમીરો વચ્ચે ઢગ્ગો થતાં તે દિલ્હીના પાદશાહને ગુજરાત છોડવાને તેડી લાવ્યો. એ વેળા દિલ્હીની ગાદી પર હુમાયુનો દીકરો મહુઅન અકબર પાદશાહ હતો. એ ધણો ડહોળા, રૈયતને સુખ દેવામાં કાળજી રાખનારો, અને ધર્મનો જૂલમ ન કરે તેવો પ્રજાને વહાલો પાદશાહ હતો. પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવા માટે એણે રજપૂત રાજાઓને મેળવી લીધા, અને તેમની કન્યાઓ પરણી તેમની સાથે સગપણથી જોડાયો હતો. હિંદુ-મુસલમાનને તે સગા ભાઈ જેવા ગણતો, તેથી એના વખતમાં હિંદુઓ

મોટા હોદ્દા મેળવીને પોતાના ઉપર એક હિંદુ રાજા હોય, એમ માનવા લાગ્યા.*

૪ પછી અકબર બાદશાહે અંધેર રાજકારભારનો લાભ લઈ ગુજરાત દેશ જીતી લીધો, અને તે, વીસ વર્ષ સુધી આવજન કરી ધણી મહેનતે સમ્રાજ્ય અંધેર મટાડી શક્યો. આ બાદશાહ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો વખણાય છે. એણે દેશમાં સલાહ શાન્તિ સ્થાપી.

૫ દરેક માણસને માથે મોતનો ભય છે, એ તમારા જાણવામાં છે. જન્મ થવો અને મરવું, એ નિયમ, નાના મોટા દરેક માણસને લાગુ પડે છે, પણ જેણે પોતાનું જીવતર સારાં કામ કરીને સફળ કર્યું, તેજ જીવ્યો ગણાય છે. અકબર બાદશાહ ૬૩ વરસની ઉંમરે લગભગ પચાસ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો, પણ તેનાં ૩૩ કામોથી તે હજી જીવતો રહેલો છે. તેણે પોતાના અમલદારોને વાજખી રસ્તે વર્તવા માટે જે સખ્ત કાયદા બાંધ્યા હતા; તથા રૂયતના સુખને માટે સતીનો અટકાવ, બાળલગ્નનો અટકાવ, જમીન મપાવીને તેની વીધોટી દરાવવાની રીત, હિંદુઓને મોટા હોદ્દા આપવાનો તથા તેમના ધર્મની વચ્ચે ન પડતાનો ધારો વગેરે જે નિયમ બાંધ્યા હતા, તેનાં હજી પણ ઘણાં

---

* “ પેશવાઈ પહેલાં મુગલાઈ, ચાલતો ચોપાસે,
અહીં સ્થાપી અકબર શાહિ, બાંધી નીતિ પાસે,
નહિ જુલમ ન ઝાઝું દાણુ, નહિ પક્ષા પક્ષી,
દોધું દેશીને માન સમાન, દેશાઈ ગિરિ બક્ષી.
ટકી બસે વરસ મુગલાઈ તે આને યોગે.
જ્યારે રાજનીતિ બદલાઈ, પડી મરવા રોગે. ન. લ.

વખાણુ થાય છે. તેની ઇન્સાફ કરવાની તથા જમીનના મહેસૂલની કેટલીક રીત અંગ્રેજ સરકારે પણ થોડો ફેરફાર કરીને ચાલુ રાખી છે.

૬ અકબરના વખતથી ગુજરાતની રવતંત્ર બાદશાહી બંધ પડી, અને એ દેશનો કારભાર ચલાવવાને અગાઉની પેઠે દિલ્હીથી સુબાઓ આવવા લાગ્યા. એ સુબાઓમાંના કેટલાંકે સારી રીતે રાજકારભાર ચલાવી રૈયતને સુખ દીધું; પણ બ્યારથી અકબરના ધર્માન્ધ વારસોએ ધર્મને બહાને હિંદુઓને હેરાન કરવાની ખરાબ રીત ચલાવવા માંડી, ત્યારથી ગુજરાતમાં પાછું અધેર શરૂ થયું.

૭ અકબરના દીકરા જહાંગીરને અમદાવાદની હવા માફક આવતી નહોતી, તેથી તે અમદાવાદને “ ગદ્દાબાદ ” (ધૂળનું શહેર) કે “ ખીમારીસ્તાન ” (રોગનું ઠેકાણું) કહેતો. આ જહાંગીર બાદશાહની વહાલી બેગમ નુરજહાને, બાદશાહ ગુજરાતમાં રહ્યા હતો, ત્યારે થોડા માસ ગુજરાતની સુબાગીરીભોગવી હતી. સ્ત્રી સૂબા તરીકે એ એકજ યદ છે.

૮ અમદાવાદ સાબરમતી નદીને કાંઠે રેલ્વે પાસે આવેલો શાહી બાગ તમે કોઈએ જોયો છે ? એ બાગ જહાંગીર બાદશાહના શાહજહાદ શાહજહાને પોતાની ગુજરાતની સૂબાગીરીના વખતમાં બંધાવ્યો હતો. અકબરની પછી ૧૫૦ વરસે ગુજરાતની મુગલાઈ સૂબાગીરીનો અંત આવ્યો, અને દક્ષિણના હિંદુ લોકો જેઓ મરાઠા કહેવાતા હતા, તેઓ ગુજરાતના ધણી થઈ પડ્યા.

(૨૪) ગુજરાતમાં ગાયકવાડ,

૧ ગુજરાતમાં આવેલું વડોદરા શહેર તમારામાંના કેટલાકે જોયું હશે. વડોદરા, કડી, પાટણ, પેટલાદ, અમરેલી, દ્વારકાં વગેરે ગામો કોને તાબે છે તે તમે જાણો છો ? એ બધો મુલક ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે. તેમણે એ ભાગો શી રીતે મેળવ્યા, તે આપણે જોઈએ.

૨ મહારાષ્ટ્ર નામે ગુજરાતની દક્ષિણે જે મુલક છે, ત્યાંથી આપણા દેશમાં ગાયકવાડના વડવાઓ આવેલા હતા હાલના મહારાજા સયાજીરાવ હોશિયાર અને કેળવણી પામેલા રાજા છે. તેમને તેમના વડવાઓનું રાજ શી રીતે મળ્યું છે, તે તમારા જાણવામાં છે ? તેમના વડવાઓની કેટલીક વાત ક્યો પછી તમને એ વાત કહીશું.

૩ ચડતી અને પડતી, એવો ફેરફાર દુનિયામાં થયાંજ કરે છે. સૂરજ સવારે ઉગે છે, બપોરે તપે છે અને સાંજે આથમે છે. આપણે બાળક હતા, જુવાન થયા અને ધરડા ડોસા થઈશું. એવી રીતે રાજ્યોની હાલત પણ બદલાયા કરે છે. સારાં રાજ્યો લાંબો વખત ટકે છે. અકબર બાદશાહની ત્રીજી પેઢીએ થયેલા ઝૈરંગનેબ બાદશાહે હિંદુઓ ઉપર ઘણો જુલમ કર્યો, તેથી હિંદુઓ તેની સામા થયા, અને રજપૂત રાજ્યો તેનાથી છૂટા પડી ગયા. દક્ષિણમાં એ વખતે મરાઠા લોકો જોરમાં આવ્યા. તેમણે ઝૈરંગનેબ પછીના નબળા બાદશાહોના વખતમાં કેટલોક મુલક કબજે કર્યો, અને દિલ્હીની બાદશાહીના જુદા જુદા ભાગ પડી ગયા.

૪ હમેશા નળના રાજના વખતમાં તેના અમીરો અને અ-
મલદારો મરજીમાં આવે તેમ વરતે છે, તેમ દિલ્હીના આદલા-
હોના વખતમાં બન્યું. વારંવાર ગુજરાતના સૂબા બદલાવા લાગ્યા,
અને અંદર અંદર લડવા મંજા. એ અંધાધુંધીના વખતમાં જેને
જેમ કાવ્યું, તેમ સૌએ ગુજરાતનાં કેટલાંક પરગણાં દબાવી પા-
ડ્યાં અને ટંટા ફિસાદ શરૂ થયા.

૫ એ બિઝાડી અને વાંદરાની વાતની પેઠે સૂબા તથા અ-
મીરોની માંહોમાંહેની આ લડાઈનું ફળ એ આવ્યું, કે તેઓ ન-
ળના પડી ગયા અને મરાઠા કાવી શક્યા. ઔરંગઝેબના વખતમાં
મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મહારાજા શિવાજી છત્રપતિએ સુરત
શહેર આશરે સાત વાર લૂટ્યું. આ શિવાજીએ દક્ષિણનો કેટલોક
ભાગ જીતી સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર રાયગઢ વગેરે મોટા મોટા કિલ્લા-
ઓ બાંધી મરાઠા લોકોમાં સ્વદેશનું અને હિંદુધર્મનું અભિમાન
પેદા કર્યું. એના વંશ જે હાલ કોલ્હાપુરમાં રાજ કરે છે.

૬ મરાઠા રાઓની રાજધાની સતારામાં હતી. તેમના પ્રધાન
બ્રાહ્મણ હતા, ને તેઓ પેશ્વા કહેવાતા, શિવાજીના પૌત્ર શાહુ
રાજના વખતથી તેમની સત્તા ઘણી વધી પડી, અને તેમણે પે-
તાની રાજધાની પુનામાં કરી. પેશ્વામાં બાજીરાવ (૧ લો) પેશ્વા
જન્મરો થયો. તેણે ઘણા મુલક જીતી રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, અને
હોશિયાર તથા શરા માણસોને મોટા હોદ્દા પર મોકલ્યા. તેઓમાં
મહાવરાવ હોલ્કર, રાણોજી સિંધીઆ અને દામાજી ગાયકવાડ મુખ્ય
હતા. દામાજીએ ગુજરાતમાં પગ પેસારો કર્યો, અને તેના ભત્રિજા
પીલાજીએ ખાતદેશ અને ગુજરાતની હદ ઉપર સોનગઢ બ્યારાનો
કિલ્લો બાંધી આજુબાજુનો મુલક દબાવ્યો તથા વડોદરા જીતી લીધું.

૭ આવી રીતે ગુજરાતમાં મરાઠાઓનું જોર વધીપડવાથી દિ-

શિવાજી.

હહીના બાદશાહે જોધપુરના મહારાજા અબેસિંહને ગુજરાતનો સૂબો ઠરાવી મોકલ્યો. તેણે પીલાજીને કપટથી ડોકોરમાં મરાવી નાંખ્યો. પીલાજી પછી દામાજી ગાયકવાડ વડોદરામાં ગાદીએ બેઠા. તેમણે પેશ્વાની સાથે મળી ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં અમદાવાદ લીધું. પેશ્વા તથા ગાયકવાડનો ગુજરાતમાં અર્ધોઅર્ધ ભાગ હતો.

અમદાવાદમાં એ વખતે છેલ્લો બાદશાહી સૂબો જીવાન મદદખાં બાપી હતો, તેના વંશજો આજે જૂનાગઢ, વાડાસીનોર, અને રાધનપુરમાં રાજ્ય કરે છે.

૮ વડોદરાની ગાદીએ ત્યારપછી કેટલાક ગાયકવાડ થઈ ગયા, ને તેમણે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં કેટલોક મુલક મેળવી ધણુ ખરા રાજાઓ ઉપર પોતાની તથા પેશ્વાની ખંડણી ઠરાવી. થોડાં વરસ ઉપર વડોદરાની ગાદીએ બહાદુર મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડ હતા, તેમણે ઈ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં અંગ્રેજ સરકારને સારી મદદ આપી હતી. કાઠિયાવાડમાં દારકાના વાઘેર લોકોનું ખંડ એમના વખતમાં થયું હતું. એમની

પછી ગાદીએ બેઠેલા તેમના ભાઈ મહારાવરાવને અંધેર રાજ વહીવટને લીધે, અંગ્રેજ સરકારે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા હતા. પછી ખડેરાવ મહારાજની વિધવા રાણી જમનાબાઈએ અંગ્રેજ સરકારની સલાહથી ખાનદેશમાંની ગાયકવાડી શાખાના ૩ ભાઈઓને વડોદરે બોલાવ્યા. તેમાંના વચ્ચે ભાઈ ગોપાળરાવની હોશિયારી જોઈ સરકારે વડોદરાની ગાદીને માટે તેમને પસંદ કરી જમનાબાઈ પાસે દત્તક લેવડાવ્યા. જેઓ હાલ સયાજીરાવ ગાયકવાડ કહેવાય છે.

(૨૫) કડીનો મહારાવરાવ.

૧ પીલાજી ગાયકવાડના બીજા પુત્ર ખડેરાવને કડીની જગીર મળી હતી. તેના પુત્ર મહારાવરાવને ૪૦૦ સ્વારથી ગાયકવાડની નોકરી કરવાની શરતે જગીર ઉપર કાયમ કર્યો હતો. પણ તે બળવાન હોવાથી ગાયકવાડને ગણુકારતો નહોતો.

૨ ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજીએ તેની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી માગતાં તેણે બંડ કર્યું. અને ગાયકવાડના રાજ કુટુંબના કેટલાક નારાજ થયેલા માણસો તેને મળી જવાથી તેનું જોર વધી ગયું. તેમણે વીસનગર તથા વિંજનપુરના કિલ્લા હાથ કર્યા. આખાજી આપાજી નામે સેનાપતિએ (આખાશાહી ૩. વાળો) તેની સાથે નાની લડાઈએ કરી. આવો મામલો ચાલતો હતો, તેવામાં તેને મળી ગયેલા ગાયકવાડી કુટુંબોએ તથા વડોદરાના ગાયકવાડે ઇંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. ઈ. સ. ૧૮૦૨.

૩ અને પછે પોતાની મદદ માગવાથી બંધી હકીકતથી વા-
કેફ થઈ ઇંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડને વાજખી ગણી તેમને મદદ
કરવા કર્નલ વાકરને કેટલીક ફ્રાજ આપી વડોદરે મે કહ્યો, ને તેને
વડોદરાના રેસિડેન્ટનો હોદ્દો ધારણ કરવાની સૂચના આપી. આ
પ્રમાણે કર્નલ વાકર વડોદરાનો પહોંચો રેસિડેન્ટ નીમાયો, ને ગાય-
કવાડનું રાજ ઇંગ્રેજના રક્ષણમાં આવવાની શરૂઆત થઈ.

૪ વડોદરે જઈ આરખોને કાખૂમાં રાખવા કેટલુંક લશ્કર
રાખી, ગાયકવાડની નજીગાઈ જોઈ લઈ, કર્નલ વાકર મલ્હારરાવ
ઉપર ચડ્યો. કેટલીક અપાઝપી થયા પછી મલ્હારરાવ તેને તથા
આપ્પાજીને શરણે આવ્યો. પ્રથમ તેને નડીઆદમાં ને પછી મુંબા-
ઈમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો હતો,* ત્યાંજ તે ગત થયો.

૫ આ કુટુંબકલહમાં ઇંગ્રેજોની સત્તા વધી હાલ ઇંગ્રેજ
સરકારના, પ્રતાપથી આવાં બંડ-બહારવટાંનો અંત આવ્યો છે.

(૨૬) ગુજરાતમાં અંગ્રેજો.

૧ તમે કોઈએ કંપની બહાદુરનું નામ સાંભળ્યું છે ? પાંચ
હજાર ગાઉ દૂર આવેલા ઇંગ્લાંડ દેશથી, અંગ્રેજ વેપારીઓની એક
કંપની (ટોળી) પાછળ કહેલા ફિરંગી લોકોની પેઠે વેપાર કર-

*“પીતળ લોટા જળે ભર્યારે, દાતણ કરતા જાઓરે મલ્હારનાવ,
શેરનો સુખો ક્યારે આવશે રે.” તેજ આ મલ્હારરાવ.

વા માટે આપણા દેશમાં આવી હતી. એ કંપનીની મૂળ મતલબ વેપાર કરવાની હતી, પણ નબળા રાજ્યોએ મદદ માગવાથી લાગ જોઈ આ ચતુર અને બળવાન વેપારીઓએ દેશના કારભારમાં હાથ ધાલ્યો, ને કેટલોક મુલક મેળવ્યો. ત્યારથી તે માંડળી કંપની બહાદુર ને નામે ઓળખાવા લાગી. હજી આપણા ઘરડાઓ અંગ્રેજ સરકારના રાજને કંપની બહાદુરના રાજને નામે ઓળખે છે, અને સરકારી રૂપીયાને કંપની રૂપીઓ કહે છે. રાણી છાપ સિવાયના કાંટા કે કાપડવાળા તથા બીજા પૈસા તમે જુઓછો, તે કંપનીના વખતમાં પાડેલા છે, ને તેનાપર અંગ્રેજીમાં કંપનીનું નામ લખેલું છે.

૨ એ કંપનીના માણસો ત્રણસેં વરસ ઉપર આપણા દેશમાં આવ્યા હતા. તેમણે સુરત, ખંભાત વગેરે જાંદરોમાં પોતાનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યો, ને ધીમે ધીમે તેમણે રાજ્યોના કજીયામાં પડી લશ્કર જમાવી કેટલોક મુલક મેળવ્યો. તેમના સારા જાંદોબસ્તથી, રૈયતનું રક્ષણ કરવાની કાળજીથી તથા ચતુરાઈથી જ્યાં જ્યાં તેમનું રાજ્ય થયું ત્યાં ત્યાં દેશ થાજે પડ્યો અને રૈયતને સુખ મળ્યું *

૩ મરાઠાઓએ દિલ્હી જીતી લીધા પછી પાણીપતની લ-

---

* “ આ જગત બધામાં આજ, ક્યાંના ક્યાં રહેતા,
અંગ્રેજ કરેછે રાજ, જગમાં જશ લેતા.
પણ એંશીજ વર્ષ પછાત, જો જોઈએ જાંખી,
દીસે દક્ષિણીઓ ગુજરાત, ધુમતા ડર દાખી.
માંડ્યા રાજે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવે જો,
કરી ચાર દિવસ ચમકાર. શુન્ય થયું સે’જે” ન. લ.

ઝાંખિમાં મોટી હાર ખાધી ઇ. સ. ૧૭૬૧. એ વેળા પુનામાં અ-
ગાઉ કહેલા બાજીરાવનો દીકરો બાલાજી પેશ્વા હતો તે, પોતાના
બહાદુર સરદારો તથા સગાં વહાલાં મરાયાની ખબર સાંભળી
થોડે મહિને ગુજરી ગયો. ત્યાર પછી તેના ભાઈ રાધોબાએ પુના
દરબારમાં કેટલીક ખટપટ ચલાવવાથી પુનાના ડાહ્યા પ્રધાનોએ
તેને હાંકી કાઢ્યો, તેથી તે મુંબઈમાં અંગ્રેજ સરકારને આશરે
આવ્યો. તેને મદદ કરવાથી અંગ્રેજોને કેટલોક મુલક મળે
એવું હતું, તેથી અંગ્રેજોએ તેની સાથે જઈ મરાઠી લશ્કર સાથે
લડી જીત મેળવી, પણ આખરે સલાહ થઈ.

૪ ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ડાહ્યા પ્રધાન નાના ફડનવીસના
મરણ પછી મરાઠી સરદારો હેલા નવળા પેશ્વા બાજીરાવને ગાંઠ્યા
નહિ. હોશ્કરે તેને પુનામાંથી હાંકી કાઢ્યો, તેથી તે નાસીને અં-
ગ્રેજોને આશરે ગયો, ને તેમની સાથે કેટલાક કરાવ કરી અંગ્રેજો
લશ્કર લેઈ પુને આવ્યો, અને ગાદી પાછી મેળવી ૧૮૦૨.
આ વખતે ગાયકવાડે પણ પાછળ કહેવા પ્રભાણે કડી વાળા મહા-
રાવના બાંડ વખતે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, અને એ રીતે
ગાયકવાડ તથા પેશ્વા બંને અંગ્રેજના રક્ષણ નીચે આવ્યા.

પ. ઇ. સ. ૧૮૦૭-૮ માં આગળ કહેલા વડોદરાના રેસી-
ડેન્ટ કર્નલ વાકરે ગાયકવાડને સમજાવી કાઠીઆવાડમાં આવેલાં
દેશી રાજ્યો ઉપરની તેમની ખંડણીનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો. આ-
ગળ જ્યારે ગાયકવાડનું લશ્કર દસરા પછી “ મુલક ગીરી ” (ખં-
ડણી) ઉપરાવવા નીકળતું, ત્યારે એ લશ્કર ખેતરોના પાકનો ના-
શ કરતું, લૂટફાટ ચલાવતું, અને ખંડણી વેળાસર નહિ આપનાર

રાજાઓનાં ગામો બાળતું. કર્નલ વાકરના ખંદોબરતથી રાજા રૈયત ઉપરનાં એ દુઃખ મટી ગયાં. વાકર સાહેબે દેશમાં સલાહ શાન્તિ સ્થાપવા માટે દેશી રાજ્યો સાથે કરેલા ઠરાવને હજી પણ કાઢી-આવાડ વગેરેનાં દેશી રાજ્યોમાં યાદ કરવામાં આવેછે.

૬. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાનું રાજ છતી લીધું. તેથી પેશ્વાના તાબેદાર ગાયકવાડ, અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવ્યા, અને એ વખતથી ગુજરાતમાંનો પેશ્વાનો ભાગ અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો. પછી અંગ્રેજોએ ગાયકવાડ સાથે મળી કેટલાંક ગામોનો અદલો બદલો કરી પોતાનો ખાલસા મુલક જુદો પાડ્યો. એ હાલ પાંચ જિલ્લામાં (અમદાવાદ, ખેડ, પંચમહાલ, ભરૂચ અને સુરત.) વહેંચાયેલો છે. ગાયકવાડને ખંડેશી ભરતારા રાજાઓ પોતાની એ ખંડેશી ત્યારથી અંગ્રેજ સરકાર મારફત ભરે છે.

આશરે એંશી વરસ થયાં દેશી રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજ સરકારે સારી દેખરેખ રાખવાથી રાજા રૈયત સુખી થયાં છે.

૨૭ મહારાણી વિક્ટોરિયા.

૧—તમારા વડવાને પૂછશો, તો તમને વાત કરશે, કે ૪૫ વર્ષ ઉપર કંપની બહાદુરની સામે દેશી લશ્કરે બળવો કર્યો હતો. (જેને સ વત ૧૮૧૪ ની સાલનું દંગલ કહે છે તે.) બળવાખોરોએ દિલ્લી અને લખનૌમાં* અંગ્રેજનાં યૌરં છોકરાંને કતલ કર્યાં, તથા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા નિર્દયપણે ધણો જૂલમ કર્યો. અંતે

કંપની બહાદુરે એ બળવો બેસાડી દીધો, પણ તે પછી તુરત મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનનું રાજ પોતાના હાથમાં લીધું, અને હિંદના રાજ રૈયતને કેટલાક હક્ક આપનારો લાભકારી ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. એ ઢંઢેરાની હકીકત તમે પાંચમી ચોપડીમાં વાંચી ગયાછો. એ ઢંઢેરો હિંદનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં દરબાર ભરીને વાંચવામાં આવ્યો હતો. પહેલી વાર્તામાં કહેલી “રૂડું રાણીજીનું થયું રાજ આજે” એ કવિતા કવીશ્વર દલપતરામે તે વખતે અમદાવાદની સભામાં વાંચી હતી.

* જેને જગપતિની દયા, જગમાં તેનું જોર,
લીધાં થોડે લશ્કરે, દિલ્લીને લખનૌર.

ક. દ. ડા.

૨. મહારાણી વિક્ટોરીયા ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં સ્વર્ગવાસી થયાં છે. પરંતુ તેઓ પોતાના રાજ અમલમાં થયેલાં સારાં સારાં કામો વડે જીવતા જેવાં છે. તેમના ૬૪ વર્ષના રાજ અમલમાં જે જે ઉદ્યોગ હુન્નરમાં વધારો થયો છે, અને સલાહ શાન્તિ મળી છે, તે જ્ઞેશો તો તમને જણાશે કે તે ખરેખરાં દેવી હતાં.

૩. કોઈ ૮૦ વર્ષના ડોસાને પૂછશે કે તમે નાના હતા ત્યારે તાર, રેલવે, ટપાલ, આગખોટા, સુતર, રેશમ ને શણ વણુ-ણુવાની મીલો, દીવાસળી ને કાગળનાં કારખાનાં, છાપખાનાં, કો-યલા ને સોનાની ખાણો વગેરે કદી જોયાં હતાં ? આ સધળી શોધોનો લાભ એ દેવીના રાજ અમલમાં આપણને મળ્યો છે.

૪. લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે પોલીસ, લશ્કર, ન્યાયની કચેરીઓ, તુરંગો, તુરંગની ઉદ્યોગશાળાઓ, કોલેજો, નિશાળો, ઇસ્પતાલો, બાંધકામ ખાતું, વગેરે ઘણાં ઉપયોગી ખાતાંઓ એમના પ્રતાપી રાજ અમલમાં દાખલ થયાં છે.

૫. મોટા મોટાં શહેરોમાં લોકોને મ્યુનિસિપાલ ખાતા (શહેર સુધરાઈ ખાતા) નો વહિવટ ચલાવવાનો (સ્થાનિક સ્વ-રાજ્યનો) હક તથા સરકારની કાયદા બાંધનારી સભામાં લોકોએ પસંદ કરેલા દેશી સભાસદો મોકલવાનો હક પણ તેમના રાજ અમલમાં મળ્યો છે. હવે લૂટારા કે બહારવટીયાની કે અધિકારીઓના જૂલમની આપણને જરા પણ ખીક રહી નથી. દુકાળના વખતમાં પણ આપણને બચાવવાને ઈંગ્રેજ અમલદારો કેટલી બધી મહેનત લે છે, તે છાપ્પનીઆ દુકાળમાં તમે નજરે જોયું છે.

૬. મહારાણી વિક્ટોરીયાની પછી તેમના વડા પુત્ર, ૭ માં એડવર્ડનું નામ ધારણ કરી ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા છે. તેમને રાજ્યાભિષેક હમણાંજ થયો છે, તે તમારા જણવામાં છે કારણકે તમે નાના મોટા સર્વે નિશાળીઆએ “રે રાજન્ ! એડવર્ડ ધન્ય ધન્ય માન્ય મતિ ચક્રવર્તી ભૂપતિ.” એ કવિતા ગાઈ અથવા

સાંભળી છે. ઇશ્વરે આપણી પ્રાર્થના સાંભળી તેમને માંદગીમાંથી મોકળા કર્યા છે. હિંદના શહેનશાહ તરીકે કૈસરે હિંદ પદ ધારણ કરવા માટે સને ૧૯૦૩ ની ૧ લી જાનેવારીએ ભારે દબદબા ભરેલો મેલાવડો દિલ્હીમાં થયો હતો.

૭. રાજા તરફ રૈયતે રાજ્યભક્ત રહેવું, એવું દરેક ધર્મમાં કહ્યું છે. આપણે આ ઇંગ્રેજ સરકારના અમલમાં ઘણા સુખી છીએ. આપણે હમેશાં રાજ્યભક્ત રહીશું ને રાજાધિરાજના હુકમને તામે રહી ઇશ્વર પાસે એ માગીશું કે, આ પ્રતાપી રાજ આપણા ઉપર હમેશાં કાયમ રહો ને આપણા નામદાર આદશાહ એ-કર્ડ ૭ મા લાંબો આવરદા ભોગવો. તથાસ્તુ.

(૨૮) ગુજરાતમાં વિદ્યા ને ધર્મ.

૧ રજપૂત રાજ્ય અમલમાં આત્મશો વિદ્યા ગુરુ હતા. ને તેઓ તથા જૈનો, ધર્મના વાદવિવાદ કરવાને વધારે કુળવણી લેતા, તેથી તે વખતમાં કેટલાંક પુસ્તકો લખાયાં છે. ઇંગ્રેજ સરકારે ઠેકાણે ઠેકાણે નિશાળો સ્થાપી કુળવણીમાં વધારો કર્યો. રજપૂત રાજાઓના વખતમાં જૈનોનું જોર હોવા છતાં આત્મશો ઉપર જૂલમ નહોતો, પણ ઉલટો તેમને સારો અશરો મળતો. હેમાચાર્ય વગેરે જૈન પંડિતોએ એ વખતમાં સારા સારા ગ્રંથો લખ્યા છે.*

૨ મુસલમાનોના વખતમાં જૂલમ ત્રાસથી હિંદુઓ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં પડ્યા તેમને રાજ તરફથી કાંઈ વિદ્યા કે ધર્મ સંબંધી મદદ મળી નહિ. ધર્મ સાચવવાની કાળજીમાં બાળકમ વગેરે કેટલીક નકારી રીતો પેશી ગઈ. હિંદુઓનાં દેવજો તોડી

* હેમાચાર્ય કૃત દ્વયાશ્રય ઉપરથી જણાયછે, કે તે વખતે વિદ્યાની વૃદ્ધિ સારી હતી, અને લોકોની ધર્મ ઉપર ઘણી આસ્થા હતી.

તેની મસ્જીદો બનાવવામાં આવી, અને ઘણી હિંદુ જ્ઞતોને બગાડકારે વટલાવવામાં આવી. (ખોજ, મેમણ, વહોરા, મોલે સલામ, એ બધા પ્રથમ હિંદુ હતા.) અકબર વગેરે બલા મુસલમાન બાદશાહના વખતમાં હિંદુ રૈયતને જીલમ ત્રાસમાંથી વિસામો મળ્યો, ને સુખી થઈ. મરેઠી રાજ્ય પણ ગુજરાતમાં જીલમી નીવડ્યું. ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં રૈયત બધી વાતે સુખી છે.

૩ આશરે ૪૦૦ વરસપર વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિકૃતનાથે ગુજરાતમાં વૈષ્ણવપંથ ચલાવ્યો, ને આશરે ૧૦૦ વરસ ઉપર સહજનનંદજીએ સ્વામીનારાયણ પંથ ચલાવ્યો. વલ્લભાચાર્ય દક્ષિણના તૈલંગા પ્રાંતમાં હતા. તેમનો વૈભવી પંથ પ્રથમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચાલ્યો. સહજનનંદજી અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામના પ્રાંતમાં હતા. તેમણે સ્વામીનારાયણ પંથ સ્થાપ્યો. વલ્લભ પંથથી ઉલટું તેમણે સ્ત્રીના દર્શન તથા સ્પર્શની મના કરી છે.

૪ વચક્ષા વખતમાં ગ્રંથો વાંચનારા ઘણા થોડા હતા, તેથી લોકોને સંભળાવવા માટે ઘણા ગ્રંથો કવિતામાં તૈયાર થયા. નરસિંહ મહેનો, મીરાંબાઈ, અખો ભક્ત, પ્રેમાનંદ, શામળભટ્ટ, વલ્લભ, દયારામ, વગેરે કવિઓએ અસર કરે તેવા કવિતાના ગ્રંથો લખ્યા છે. નર્મદાશંકર અને દલપતરામ કવિ, એ તો હજી હમણાજ થઈ ગયા છે, ને તેમની ઘણી કવિતાઓ તમે તમારી ચોપડીઓમાં વાંચો છે.

૫ હાલ અંગ્રેજ સરકારના રાજમાં કેળવણીનો ઘણો વધારો થયો છે, ને ધર્મ સંબંધી કાંઈપણ હરકત થતી નથી. દારકા વગેરે તીર્થોમાં આવેલા શંકરાચાર્યના મઠો; ગિરનાર, શત્રુંજય આશુ, વગેરે ઉપર આવેલાં જૈન દેવળો; ડાકોર, વગેરે જગાએ આવેલાં વૈષ્ણવનાં ધામો; વડતાલ, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે આવેલાં સ્વામીનારાયણનાં મંદિરો; અમદાવાદ, મહેમદાવાદ વગેરે સ્થળે આવેલી મુસલમાનની મસ્જીદો; ઉદવાડા વગેરે ઠેકાણે આવેલી

પારસી લોકોની* અગિયારીઓ વગેરે ધર્મ સ્થાનકો આજે નિર્ભય સ્થિતિમાં ઉભાં છે, અને તેમની એક કાંકરી પણ કોઈ ખેરવી શકતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું સરકાર તરફથી રક્ષણ થાય છે. આ બધો પ્રતાપ કૃપાળુ અંગ્રેજ સરકારનો છે. ઇશ્વર, તેમનું રામ રાજ્ય આપણા ઉપર કાયમ રાખો.

ઇતિહાસમાં આવેલાં પ્રખ્યાત સ્થળો. (નકશાના સંબંધમાં)

અમદાવાદ—એ આખા ગુજરાતમાં સૌથી મોટું શહેર છે.

એ જગ્યાએ પ્રથમ સિદ્ધરાજના પિતા કરણ રાજાએ બીલ લોકોને હરાવી કરણાવતી નગરી વસાવેલી હતી. તેનો નાશ થયા પછી અહમદશાહે આ અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. રાજધાનીના એ શહેરમાં જુમામસ્જિદ, દાદા હરીની વાવ, સરખેજના રોજા, શાહી-ગાગ, ભદ્રનો કિલ્લો વગેરે જૂની જગ્યાઓ જોવા જેવી છે. એ સાબરમતી પર વટવાણથી ઇશાને ૭૦ માઇલ, વડોદરાથી વાયવ્યે ૬૨ માઇલ અને મુંબઈથી ઉત્તરે ૩૧૦ માઇલને છેટે છે.

આમુ—આ પર્વત રજપૂતાના રેલ્વેના આમુ રોડ (ખરેડી) સ્ટેશનથી ૮ ગાઉ દૂર શિરોઈ રાજ્યમાં આવેલો છે. રજપૂતસ્થાનનો પોલીટીકલ એજન્ટ લશ્કરી હાવણી સાથે ત્યાં રહે છે. દેલવાડાનાં

* પારસી લોકો મુસલમાનોના જૂલમથી પોતાના મૂળદેશ ધરાનમાંથી નાસી પ્રથમ દીવ ખંદરે આવ્યા. ત્યાં સોએક વર્ષ રહી ઇ. સ. ૭૧૬ માં સુરતની દક્ષિણે આવેલા સંજાણના હિંદુ રાજાનો આશરો મેળવી ત્યાં વસ્યા. તેઓ જરથોસ્ત પેગંબરને માને છે, અગ્નિને પૂજે છે અને હિંદુઓના ઘણા રિવાજને અનુસરે છે, તેમની વસ્તી સુરત જિલ્લામાં ઘણી છે.

દહેરાં વગેરે જગાઓ જોવા લાયક છે. એ પર્વત ઝાડ પાનથી
 ઘણા રળિયામણા લાગેછે. સાહેબ લોકો ત્યાં હવા ખાવા જાયછે.
 કંથકોટ—એ કચ્છના વાગડ પ્રાંતમાં આવેલુંછે. ત્યાં ડુંગરા
 ઉપર એક કિલ્લોછે, તથા મહાવીર સ્વામીનું દહેરું છે. ગુજરાતનો
 રાજા પહેલો ભીમદેવ સોમનાથમાં હાર ખાધા પછી અહિં ભરાઈ
 મેઠો હતો.

ખંભાત—એ મહી નદીના મુખ પાસે આવેલું ખંભાતના
 નવાખના તાબાનું શહેરછે. જૂના વખતમાં એને સ્તંભતીર્થ તથા
 ત્રંખાવટી નગરીના નામથી ઓળખતાં. ત્રણસેં વરસ પહેલાં ત્યાં
 અંગ્રેજો ધમધોકાર વેપાર ચલાવતા. હાલમાં એ બંદર પૂરાતું જ-
 યછે, ને દરિયોં હઠતો જાયછે. આણંદથી ખંભાત સુધી રેલવે થઈછે.

ગાધરા—એ આણંદથી રતલામ જતી રેલ્વેનું એક સ્ટેશન
 અને પંચમહાલ જીલ્લાની રાજધાનીનું શહેરછે. અગાઉ તેને ગોક-
 દક (ગાયોનું તળાવ) કહેતા. ચાંપાનેર, અહિંથી ૨૧ ગાઉ દક્ષિણેછે.

જૂનાગઢ—એ કાઠીઆવાડના સોરઠ પ્રાંતમાં (આગળ આખા
 કાઠીયાવાડને સૌરાષ્ટ્ર કે સોરઠ કહેતા.) ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં
 આવેલું જૂનું શહેરછે. એ જૂનાગઢના નવાખને તામેછે, ને રેલ્વે
 સ્ટેશનછે. રાજ્યમહેલ, બાગ બગીચા, ગિરનાર, અશોક રાજનો
 એક જખરા પથર ઉપર કોતરાવેલો લેખ, વગેરે જોવા લાયકછે.

ઝીંઝુવાડા—એ ખારાધોડા રેલ્વે સ્ટેશનથી ઉત્તરે ૮ ગાઉ
 ઉપર કચ્છના રણને પૂર્વ કાંઠે આવેલુંછે. ત્યાંથી કચ્છનું રણ અ-
 ઘીં ગાઉ દૂરછે. સિદ્ધરાજના પિતા કરણ રાજના વખતમાં ઝુંઝા-
 નામે રખારીએ એ વસાવ્યું હતું, એમ કહેવાયછે. અહિંના કોળી
 તાલુકદારોનાં ઠકરાણાં પોતાની સાસુઓની પણ લાજ કાઢેછે ! આ
 ગામની નજીક પંચાસર નગર હતું.

દીવ—એ બેટ કાઠીઆવાડની દક્ષિણે પોર્ટુગીઝ લોકોને તામે છે; તે વેરાવળ પાટણથી આશરે ૨૫ ગાઉ છેટે છે.

દ્વારકા—એ કાઠીઆવાડના ઓખામંડળ પ્રાંતમાં આરબી સમુદ્રને કાંઠે આવેલું બંદર, જનતાને માટે પ્રખ્યાત છે. એ ગાયકવાડ સરકારને તામે છે. ત્યાં રણછોડજીનું મોટું દહેરું અને ગોમતી તળાવ છે. તેની ઈશાને થોડા ગાઉ ઉપર શંખોદ્ધાર બેટની જગા છે. તેમાં પણ ઘણાં જૂનાં દહેરાં જેવા લાયક છે. ઘણા વૈષ્ણવ લોકો ત્યાં જનતાએ જાય છે. પોરબંદર રેલ્વે સ્ટેશનથી દરિયા તથા જમીન માર્ગે દ્વારકાં ૭૦ ગાઉ (એ માઈલનો ગાઉ) દૂર છે, અને નવાનગર સ્ટેશનથી પણ રસ્તે ૪૦ ગાઉ થાય છે.

ધોળકા—એ અમદાવાદની નૈઋત્યે ૧૨ ગાઉ ઉપર છે. સિદ્ધરાજની મા મીનગદેપીએ બંધાવેલું મલાવ તળાવ એમાં છે. જૂના વખતમાં એને વૈરાટ નગરી કહેતા. એ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

પાટણ—(અણહિલપુર પાટણ)—એ સરસ્વતી નદીને કાંઠે આવેલું ગાયકવાડી રાજ્યમાં બીજા નંબરનું શહેર છે. ગુજરાતની જૂની રાજધાની એમાં હતી, પંચાસરા પારસનાથનું દહેરું વગેરે જેવા લાયક છે.* અહિંથી પૂર્વે ૧૦ ગાઉ ઉપર સરસ્વતીને કાંઠે

રોળાવૃત—“અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હતું,

અહિંયાં પાટણ જુનું અહીં આ લાંબુ સુતું;

અહિંયાં રાણી વાવ્ય તણાં આ હાડ પડેલાં,

મ્હોટા આ અહિં પુરજ મળ્યા માટીના ભેળા.

ગૂજરાતનો પૂત રહી જિભો આ સ્થળમાં,

કાણ એહવો જોહ નયન ભીંજ્યાં નહિં જળમાં.”

સિદ્ધપુરનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે, તેમાં રૂદ્રમાળનું પડી ભાગેલું દેવળ જોવા લાયક છે. એ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

ભરૂચ—એ નર્મદા નદીને કાંઠે ગુજરાતનું ઘણું જૂનું ખંદર છે પ્રાચીન વખતમાં એને ભૃગુકચ્છ કહેતા, કેમકે એમાં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ હતો. એ રેલ્વે સ્ટેશન છે. એ શહેર વિષે કહેવત ચાલે છે કે—“ભાગ્યું તોય ભરૂચ” હજી ત્યાં રૂનો વેપાર હીક ચાલે છે.

ભાલોદ—એ ભરૂચથી પૂર્વે પાંચ ગાઉ ઉપર નર્મદા કાંઠે આવેલા શુક્લતીર્થ પાસે નાંદોદ સંસ્થાનને તામે છે. સોલંકી રાજ-ઓના વખતમાં એની પાસે આવેલા સોમનાથ મહાદેવની ઘણી માનતા ચાલતી, અને જત્રાણ પાસેથી લેવાતા કરની લગભગ ૭૨ લાખ રૂ. ની ઉપજ થતી. મહારાજા સિદ્ધરાજે પોતાની માતા મી-નળદેવીના કહેવાથી મોટું તુકસાન ખમી એ વેરો કાઢી નાંખ્યો હતો.

વડનગર—એ પણ ગુજરાતનું જૂનું શહેર છે. એ ગાયક-વાડી ગામ મેસાણાથી ૧૦ ગાઉ ઉપર, રેલ્વેસ્ટેશન છે. ત્યાંથી નૈઋત્યે ૪ ગાઉ ઉપર વિસનગર છે.

વડોદરા—એ ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીમાં લક્ષ્મી વિ-લાસ મહેલ વગેરે જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. એ મુંબઈ ઈલાકામાં સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય છે. ડભોઇનો કિલ્લો ત્યાંથી અગ્નિ કોણ તરફ આશરે ૨૧ માઈલ દૂર છે.

વઢ્ઢલીપુર—એ શહેરનાં ખંડેર ભાવનગરથી વાચ્યમાં ૧૦ ગાઉ ઉપર અને ધોળા જંકશનથી ૭ ગાઉ દૂર આવેલા વળા ગામ પાસે છે.

વીરમગામ—એ અમદાવાદથી ૪૦ માઇલ પશ્ચિમે છે. એમાં મુનસર (મીનળદેવીએ બધાવેલું,) અને ગંગાસર તળાવ છે. એ રેલ્વે જંકશન છે. ત્યાં વેપાર સારો ચાલે છે.

સુરત—એ ગુજરાતનું જૂનું બંદર તાપી નદીને ડાબે કાંઠે આવેલું છે. ત્યાંના નવાબે સો વરસ ઉપર એ અંગ્રેજ સરકારને આપ્યું. ત્રણસો વરસ પહેલાં ત્યાં, ખંભાતની પેઠે દેશાવર સાથે ઘણો વેપાર ચાલતો. મુંબાઈનો વેપાર વધતાં તે નરમ પડ્યું છે*

સોમનાથ પાટણ—એ જૂનાગઢને તાબે છે એને પ્રભાસ-સપાટણ કે વેરાવળ પાટણ પણ કહે છે. એ વેરાવળ રેલ્વે સ્ટેશન-થી આશરે ૧ ગાઉ દૂર છે. સોમનાથ મહાદેવનું નવું તથા જૂનું દહેરૂ એમાં છે.

---

* “આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સોનાની મૂરત,
 બની ગઈ બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સૂર.
 ચકચકતું તુજ રૂપ, સોળસેં સત્તરસેંમાં;
 કિલ્લા લાતી કોટ, મચેલા રંગો જેમાં.
 હતા ફિરંગી અહીં, ફરાંસિસ અને વલંદા;
 તારા ખરતા તેમ, ગયા આજે ક્યાં સંધા.” નર્મ

